KLIÓ

2019/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

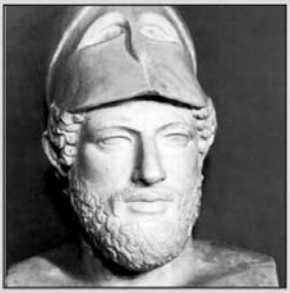

A tartalomból:

Görög katolikus egyházmegye Itáliában?
VII. Gergely
A Brexit rövid története

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök;*
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészet-
tudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:
http://real-j.mtak.hu/2048/
A KLIÓ az interneten is olvasható: http://www.c3.hu/~klio
e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu
erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Biernaczky Szilárd CSc. mb. előadó, ELTE BTK Bölcsészkar Történeti Intézet, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
Dinnyés Patrik tudományos segédmunkatárs, EKE Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék
Egedy Gergely akadémiai doktor, egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE Történelmi Intézet
Géczi Róbert PhD tudományos munkatárs, Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF); Veritas Intézet
Gyarmati Enikő történész, abszolvált PhD-hallgató, EKE
Ivancsó István teológiai doktor, Szent Athanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza
Kárbin Ákos történész, főlevéltáros, Veritas Történetkutató Intézet
Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Murber Ibolya habil. egyetemi docens, ELTE BTK
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Virágh Csilla az ELTE Történettudományi Doktori Iskola I. éves hallgatója

(*Rövidítések*: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NYE: Nyíregyházi Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2019/3

TARTALOM

Középkor–koraújkor

Glauco Maria Cantarella: VII. Gergely: reformpápa? reálpolitikus? mártír? „szent sátán”? *(Madarász Imre)* 3
Jenni Hyde: Balladák a Tudor-kori Angliában *(Virágh Csilla)* 6
Pietro Lanza – Demetrio Guzzardi (a cura di): Görögkatolikus egyházmegye Itáliában? *(Ivancsó István)* 14
Virginia Krause: Boszorkányság Franciaországban *(Fodor Mihályné)* 21

Újkor

Denise Vieira Demetrio – Ítalo Santirocchi – Roberto Guedes (organização): Rabszolgaság Brazíliában és Angolában *(Biernaczky Szilárd)* 32
Dominik Feldmann: Sajtópropaganda német és osztrák módra 1849–1879 között *(Kárbin Ákos)* 37
Lucian Boia: Egy nemzetállam születése *(Géczi Róbert)* 43
Cédric Cotter: Új doktori disszertációk Svájc történetéről a Nagy Háború korában. III. Humanitárius tevékenység *(Gyarmati Enikő)* 65
Alekszej Krilov: A cseszmei ütközet, 1770 *(Dinnyés Patrik)* 69
Jevgenyij Belokurov: A sztolipini modernizáció történetéhez: az élelmezésügy reformja (1909–1917) *(Kurunczi Jenő)* 77
Gertrude Enderle-Burcel – Rudolf Jeřabek – Wolfgang Mueller – Stefan Semotan: Az első osztrák köztársaság miniszter-tanácsi jegyzőkönyvei *(Murber Ibolya)* 84

Kevin O'Rourke: A Brexit rövid története *(Egedy Gergely)* 91
Daniel Kurtz-Phelan: A kínai polgárháború és a kibontakozó hidegháború: George C. Marshall kínai küldetése *(Peterecz Zoltán)* 99

KÖZÉPKOR–KORAÚJKOR

VII. Gergely: reformpápa? reálpolitikus? mártír? „szent sátán”?

VII. Gergely egyike az európai történelem leginkább zavarbaejtő egyéniségeinek. A körülötte kavargó vitákat még szentté avatása sem tudta csillapítani, bizonyság rá a blaszfémiáig paradox elnevezése (mely *Erdődy János* regényes életrajzának is a címét adta), „a szent sátán”. A pápaság és a katolikus egyház egyik legnagyobb reformere volt, akinek művében, örökségében azonban az újkor többnyire a reakció jelképét látta. Nagy ellenfelétől, IV. Henriktől eltérően belőle nem próbáltak nemzeti szimbólumot faragni, de rendíthetetlen elvhűsége és heroikus magánya még egy olyan íróban is rokonszenvet és csodálatot ébresztett iránta, mint *Németh László*, akitől ezt több okból sem várta volna a publikum.

Amikor *Glauco Maria Cantarella*, a Bolognai Egyetem nyugalmazott történészprofesszora arra vállalkozott, hogy *VII. Gergely* (*Gregorio VII)* című életrajzi monográfiájával kiszabadítsa Soanai Hildebrandot (Ildebrando da Soana) a régmúlt és a legendák homályából, maga is ellentmondásos, nehéz munka terhét vette vállaira. VII. Gergelyről, mint a középkor embereiről általában kevés írásos dokumentum marad fönn, ámbár egyházfejedelem lévén, lényegesen több, mint a kortárs uralkodók legtöbbjéről. Hogy élete kezdet- és végpontját vegyük példának: azt sem tudni, melyik évben született, „talán 1015 körül, talán később” (50. o.), és kétséges, hogy csakugyan azok lettek volna végső szavai, amelyek a leghíresebbeknek, a legidézettebbeknek bizonyultak: „Szerettem az igazságot és gyűlöltem az igazságtalanságot, ezért halok meg száműzetésben.” (295–302. o.) A történetíró számára az írásos dokumentumoknak nem szűkössége, hanem ellentmondásossága jelentette a fő problémát: Gergely már

életében olyan szélsőségesen ellentétes szenvedélyeket szított, hogy ugyanazon tetteit kortársai egyfelől szentnek, másfelől sátáninak minősítették.

Cantarella művének szerkezeti felépítése, kiváltképp egyháztörténeti „felvezetése", aligha véletlenül emlékezteti a magyar olvasót *Székely György* hasonló témájú és műfajú könyvére. Lényegében a clunyi reform „egyetemesítése" indította el az invesztitúra-háborút. A „reformpápát" a történész mindazonáltal legalább annyira gyakorlati politikusnak, mint elméleti hitújítónak látja-láttatja. A „péteri egyháztan" (ecclesiologia petrina, 145. o.) két legjelentősebb dokumentuma, a *Dictatus Papae* (korabeli helyesírással *Dictatus Pape*) huszonhét tétele és a kevésbé híres, habár tíz tézissel bővebb *Auctoritates Apostolice Sedis* is, szerinte, „nem elvont kiáltvány, hanem pragmatikus politikai dokumentum" volt, a „pápai monarchia" egyenesen „forradalmi" alapvetése (145., 161–162., 185–188. o.). Gergely pragmatizmusa és idealizmusa arányainak és kapcsolatainak tekintetében és következményeinek levonásában Cantarella nem különösebben explicit, ezzel együtt monográfiája egyik legtanulságosabb hozadéka, hogy sziklaszilárddá erősíti a meggyőződést, miszerint az invesztitúra-harc során a világtörténelemben szinte példa nélküli fontossággal bírtak a jelképek. Ilyesmi nyugaton csakis a középkorban történhetett, amikor nem léteztek valódi világnézeti alternatívák. Cantarella nem győzi hangsúlyozni, hogy Gergely nem volt „par excellence" teoretikus elme, „nem talált föl semmi újdonságot", „realista, pragmatikus és konkrét politikus" volt, „gondolkodása és cselekvése elemi egyszerűségű alapvető elveken nyugodott, melyeket mindenki osztott, illetve oszthatott" és „éppen mert a *Dictatus* mindezt ilyen szigorú logikával és ilyen tömören fejezte ki, válhatott Róma elsőségének (Primato romano) legegyértelműbb dokumentumává" (145., 248., 163–164. o.). Ebben rejlett Gergely zsenialitása, a maga ügye, a „pápai primátus" és az „egyetemesség" szempontjából (267., 187. o.).

Csakhogy IV. Henrikben emberére akadt, méltó ellenfelére, éppen azért, mert a király (később császár) nála alig kevésbé értett a szimbólumok nyelvén, helyesebben azok politikai felhasználásához. Ezt

leglátványosabban éppen – a német történelmi emlékezetben nemzeti szégyen-jelképpé vált (176. o.) – Canossa-járása, a megalázkodásból-megaláztatásból való kiemelkedése-felülkerekedése bizonyította (173–181. o.).

„Canossában senki sem győzött." (183. o.) Azonban az öröklét igézetében élő Gergely és a tisztán a jelen idődimenziójában „gondolkodó és cselekvő" Henrik közül az utóbbi ismerte föl jobban a múló idő hatalmát, így azt, hogy míg első kiátkozása pusztító erejű, végveszélyes volt, a második már sokkal gyengébb, mert „inflálódott" (221–233. o.).

Ahogyan Canossában, úgy az egymást kölcsönösen keresztényellenesnek, antikrisztusnak bélyegző (231. o.) pápa és császár párharcában és gigantomachiájában „sem győzött senki" végsősoron. A „nevető harmadikak" a felemelkedő nemzeti monarchiák lettek, amit drámai szemléletességgel jelképezett a legteokratikusabb egyházfő, VIII. Bonifác (Dante nagy ellensége) IV. (Szép) Fülöp általi megszégyenítése.

Glauco Maria Cantarella: *Gregorio VII* (VII. Gergely) Salerno Editrice, Roma, 2018, 354 o.

Madarász Imre

Balladák a Tudor-kori Angliában

Jenni Hyde, a Lancaster University kutatójának 2018-ban megjelent monográfiája a Material Readings in Early Modern Culture sorozat kötete. A sorozat célja olyan kutatások összefogása, melyek (irodalmi) szövegek anyagi vetületeit is vizsgálat alá veszik a kora újkori Anglia kultúráját kutatva. A sorozat részét képező interdiszciplináris munkák a materiális jellemzők vizsgálatán keresztül új fényt vetnek a szövegek olvasására, írására és megalkotására. Így eddig háttérbe szorult oldalakról közelítenek a szövegek felé. Ezáltal új megvilágításba helyeznek olyan kérdéseket, mint például hogyan formálja és közvetíti az adott tartalmat a szöveg és fizikai megvalósulása, vagy a szöveg fizikai tulajdonságai mit árulnak el a korszak fogyasztásáról és szöveghasználatáról.[1]

Jenni Hyde a XVI. századi angol balladáknak, azok dallamkészletének alapos és hasznos áttekintését adja. A munka nyolc fejezetből áll, melyből négy a balladákkal, azok dallamával, információterjesztési képességeivel átfogóbban foglalkozik, és négy esettanulmány egy-egy témát ezek alapján alaposabban fejt ki. A bevezetőben megfogalmazza, hogyan szeretne eltérni a kutatást gyakran uraló, a szöveget a dallam fölé helyező, a balladát csak szövegként értelmező nézőponttól, és a dallamot, a ballada énekelt mivoltát ugyanolyan, ha nem nagyobb figyelemmel kívánja beemelni a vizsgálódásaiba. Ezzel a kötet remekül illeszkedik a balladákkal és azok társadalom- és kultúrtörténeti vonatkozásaival a közelmúltban foglalkozó kutatások tendenciáiba.[2] Emellett másik célja bemutatni azt, hogy milyen szerepet játszottak az énekelt-nyomtatott-kéziratos balladák a hírek terjesztésében. Mindezt elsődlegesen a híradó, alkalmi balladák (*to-*

1 A sorozat további darabjaiért ld. https://tinyurl.com/y5oaf33d (2019. 06. 10.)

2 Ld. pl. *Christopher Marsh, Tessa Watt, Adam Fox* vagy *Una McIlvenna* munkásságát.

pical ballads) segítségével kívánja vizsgálni, melyeket az 1530 és 1570 között fennmaradt mintegy 430 nyomtatott és kézkéziratos ballada közül válogat ki. Noha elsődleges forrásait jól körülhatárolja, a vizsgálódás időbeli határaira (1530–1570) nem szolgál alapos magyarázattal. A lezáró dátum nem egy uralkodóváltásé, I. Erzsébet uralkodásának javába esik, és a balladairodalom felfutásában sem mutatkozik ekkor törés, sőt stabil népszerűsödés figyelhető meg. Mindez a vizsgált időszak bővítését – de legalábbis a bővítés elmaradásának magyarázatát – indokolttá tenné. Emellett a könyvben végül inkább háttérbe kerülnek a híradó balladák, és szinte ugyanakkora, ha nem nagyobb mértékben találkozunk politikai témájú és morális szövegek vizsgálatával.

A könyv első két fejezete (*'Now lesten a whyle & let hus singe':* The World of the Sixteenth-Century Ballad és *'Lend listning eares a while to me':* The Production and Consumption of Sixteenth-Century Ballads) a XVI. századi balladákkal általánosabb nézőpontból foglalkozik, átfogó képet ad működésükről, milyenségükről, szóbeli és írásbeli jellemzőikről, a nyomtatás működéséről, a szövegek szabadalmaztatásáról stb. A szerző fontos alapvetésként abból indul ki, hogy a ballada pusztán egy vers, nem csak mert egy akusztikus dimenzióval kiegészülő műfaj, hanem mert egy piacorientált, népszerűséget kereső műfaj, hiszen lételeme, hogy eladhatóvá váljon a rendkívül széles közönsége számára. Így a műfaj egyik célja, hogy alkotójának, és még inkább kiadójának, majd előadójának bevételt termeljen. Ez értelemszerűen a szórakoztatás (figyelemfelkeltés, illetve -lekötés) révén érhető el, így a balladáknak fontos céljuk az is (bár talán inkább: eszközük), hogy szórakoztatóak legyenek. Emellett számos balladában felfedezhető valamiféle morális útmutatásra, tanításra törekvés, Hyde ezt is a szövegek egyik céljaként értelmezi.

A szerző nagyon helyesen kitér arra is, hogy tartalma mellett miként utal a műfaj materialitása is annak populáris mivoltára: a szövegek olcsó, egylapos nyomtatványokon terjedtek, az őket terjesztő személyek pedig minden társadalmi réteggel érintkezésbe kerültek. Noha számos a kora újkori angol balladákkal foglalkozó szakirodal-

mi szöveget és szerzőt bevon a műfaj bemutatásába,[3] az olvasni tudás lépcsőfokairól nem ejt szót. Ez váratlan, annak fényében, hogy egy a balladák széleskörű fogyasztását igazoló tényezőről van szó: a *black letter* nyomtatványok ugyanis a korszakban a legkönnyebben olvasható nyomtatott betűtípust képviselik, melyet sokkal szélesebb körben tudtak elolvasni, mint bármilyen más írott vagy nyomtatott formát.[4]

A szerző elit és a nép közti érintkezési pontként, átjárással rendelkező műfajként pozícionálja a balladákat, melyek betekintést nyújtanak az államügyek és az aktuálpolitika alulnézetből történő korabeli értelmezésébe: megmutatják, hogyan szólt a népi hang ezen témákról. Ehhez értelemszerűen elengedhetetlen bizonyos mértékű ismeretanyag, melyre a balladák akár kimondatlanul is építenek. Hyde itt vezeti be a maga módszertani fogalmát, a Peter Bailey *knowingness*ének[5] mintájára alkotott *implicitness*t, implicitséget. Véleménye szerint a balladák számos, főleg kényes témáról ennek az implicitségnek a segítségével szólnak, így a szövegek implikálnak egy jelentést, mely egy bizonyos ismeretanyag birtokában felfejthető, de egyben implikálják azt is, hogy más befogadó az ismeretanyag hiánya miatt csak egy másmilyen értelmezést képes kialakítani a szövegről. Lényegében tehát a szöveg azon képességéről van szó, hogy rejtett utalások használatán keresztül lehetővé teszi szerzője és előadója számára, hogy ne kelljen kimondaniuk kényes véleményüket az adott témában, ezzel megkerülve a felségsértés vádját és a hatalommal konfliktusba kerülést. Ennek gyakori eszköze az irónia, a gúny, és természetesen előadás keretein belül a hangsúlyozás, az egyes szavak gesztikulálással kiegészítése (noha ez utóbbiak vizsgá-

3 Így *Christopher Marsh:* Music and Society in Early Modern England. Cambridge, Cambridge University Press, 2010; *Tessa Watt*: Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640. Cambridge, Cambridge University Press, 1991; *Natascha Würzbach:* The Rise of the English Street Ballad, 1550–1650. Transl. Gayna Walls. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

4 Az olvasni tudás lépcsőfokairól részletesebben ld. pl. *Adam Fox:* Words Words Words: Education, Literacy and Print. In: *Keith Wrightson* (ed.): A Social History of England 1500–1750. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 129–151. *Margaret Spufford:* Small Books and Pleasant Histories: Popular Fiction and Its Readership in Seventeenth-Century England. London, Methuen, 1991. 18–44. Elementary education and the acquisition of reading skills c. fejezet.

5 Kifejtéséért ld. Peter Bailey: Conspiracies of Meaning: Music-Hall and the Knowingness of Popular Culture. Past & Present 144 (1994). 138–170.

lata igencsak nehézkes). Ezen implicitség, valamint a társadalmi rétegeken átívelő közönség miatt a szerző szerint a balladák jelentették a legkézenfekvőbb lehetőséget az uralt és uralkodó közti párbeszédre a XVI. századi Angliában, és így elsődleges forrásokként szolgálhatnak ennek a párbeszédnek a vizsgálatára (noha korábban még a hírterjedést helyezte előtérbe vizsgálandó szempontként).

A balladák szerzőségére is kitér, főként a szerzők anonimitása mentén. Ennek indoklására felveti azt a lehetőséget, hogy a szövegek így mintha a *vox populi*t szólaltatnák meg, ezáltal a közönség pedig könnyebben tud kapcsolódni a szövegekhez. Ennél persze kézenfekvőbb magyarázat egyszerűen a szerző kilétének érdektelensége, melynek ellenpéldájával, vagyis bizonyos húzónevek (William Elderton, Martin Parker) feltüntetésével is találkozhatunk az anyagban. A szerzőség kapcsán felmerül egy nagyobb, a könyv egészén végigvonuló probléma: a balladák szerzőinek és előadóinak egybemosása. Leggyakrabban használt szava a *balladeer*, mely valóban jelent balladákat éneklő és balladákat író személyt is, azonban Hyde egyértelműen egybemossa a szerzőket és az előadókat, terjesztőket, esetenként komoly zenei felkészültséget tulajdonítva ez utóbbiaknak. Ez azonban a korszakot tekintve igen problémás pont, hiszen a balladákat leggyakrabban terjesztő énekmondók, zenészek (*minstrel*, *fiddler*, *musician* stb.) gyakran nem rendelkeztek semmiféle zenei képzettséggel, és egészen biztosan nem voltak minden egyes esetben a szövegek szerzői is. Maguk a szerzők a kiadóknak adták el a balladákat, akik aztán a nyomtatott szövegeket a későbbi előadóknak. Ezen előadók esetében legnagyobbrészt nem beszélhetünk a szerzői készségekről és ambíciókról, noha Hyde erre konkrétan nem tér ki, nem magyarázza a szerző és terjesztő, előadó közti különbséget, és inkább egybemossa a kettőt. Ezen vélekedésének egyik alapja talán Richard Sheale atipikus esete a XVI. századból, akiről valóban feltételezhető, hogy szerzett balladákat amellett, hogy ezeket előadta, és akinek Hyde hosszabb bemutatást szentel prototipikus balladaszerzőként-előadóként. Sheale azonban egy különleges figurának számít a kora újkori énekmondók között, már csak azért is, mert lényegesen több adattal rendelkezünk róla,

mint névtelen társairól. Sheale első, hosszabb szerepeltetésénél és fontosságának bemutatásakor Hyde nem hivatkozik Sheale az elmúlt években legfontosabb monográfusára, Andrew Taylorra, noha később, az Oxford Bodleian Ashmole 48 kézirat kapcsán már előkerül (Sheale-ről szóló) kötete.[6]

A harmadik és negyedik fejezet (*'I praye thee Mynstrell make no stoppe':* The Music of the Mid-Tudor Ballads és *'Sung to filthy tunes':* The Meaning of Music) a Hyde által kiemelt fontossággal kezelt dallammal foglalkozik. Felsorolja a korszak dalaiban megtalálható különböző hangnemeket, azok jelentésbeli konnotációit, a tényt, hogy maga a dallam is irányítja a befogadóban kialakuló véleményt. Kitér arra, hogy a dallam, akárcsak a rím, megkötő formula, mely segíti egyrészt a szöveg viszonylagos változatlanságát, másrészt pedig annak szóbeli terjesztését, hiszen mindkettő meghatározza, hogy milyen jellegű, hangzású, időtartamú szavak következhetnek a ballada adott helyein. Emellett persze a szöveg szándékos átformálását nem akadályozzák meg: ennek példái a különböző *contrafactum*ok, vagyis a már meglévő, ismert dallamra ültetett új balladák. Ennek alapvető típusa, mikor a már ismert dallamra a korábbi szövegével azonos témájú (pl. kivégzésről szóló) balladát ültetnek, a dallam népszerűségét kihasználandó. Egy specifikusabb formája a szekuláris dalokhoz tartozó dallamokra vallásos szövegek ültetése: ez a reformáció kezdeti időszakában igen fontos eszköznek bizonyult, hiszen így a közösség a már jól ismert dallamokra énekelhette a vallásos dalokat. Hyde ezzel a speciális esettel foglalkozik részletesebben, valamint a moralizáló *contrafactum*mal: mikor egy kacér, pajzán vagy más módon megbotránkoztató témájú balladát moralizál az új ballada szerzője, erkölcsössé téve a szövegét. Ekkor ugyanarra a dallamra írja meg az új szöveget, gyakran a címben is expliciten jelezve, hogy az ismert ballada „javított" változatáról van szó (vö. *The paynter in his prynteshod* és *The paynter in his prentes hood moralized* stb.). Hyde bemutatásában ezek fontos eszközei voltak a XVI–XVII. században lezajló szokások/erkölcsök puritán megreformálásának (*Reforma-*

6 *Andrew Taylor*: The Songs and Travels of a Tudor Minstrel: Richard Sheale of Tamworth. York, York Medieval Press, 2012.

tion of Manners), noha nyitva tartja a lehetőségét annak is, hogy a balladák szerzői és kiadói nagyrészt csak igyekeztek kihasználni a kortárs igényeket és tendenciákat, nem a közönségük szellemi jobbítása volt az elsődleges céljuk. Mindenesetre a korszak moralizáló balladái valóban fontos szerephez jutnak a *Reformation of Manners* során, melynek említése kapcsán azonban az olvasóban hiányosságok maradnak konkrétan ezen változásokkal foglalkozó szerzők és művek bevonása iránt.[7]

Az ötödik fejezetben (*'Ye never herd so many newes':* The Social Circulation of Information in Ballads) a zene és a dalszöveg hírközvetítő képességét mutatja be Hyde. A balladák maguk mindig valamilyen álláspontba belehelyezkedve, valamilyen értelmezésbe beágyazva közvetítették a tartalmukat (mely persze önmagában minden szövegre igaz). Ezzel befolyásolták közönségüket, valamint Hyde szerint (a szerzők) igyekeztek párbeszédre ingerelni hallgatóságukat (noha magával a szerzővel nem kerülhettek párbeszédbe a hallgatók, hiszen a szerző a legtöbb esetben nem azonos az előadóval). Kifejezetten a hírterjesztés kapcsán kiemelendő, hogy a híradó balladák reflektáltan híreket közölnek, tehát szóhasználatukban is igyekeznek magukat a hírek táraként beállítani, bizonyítva, hogy friss (és természetesen igaz) információk olvashatók bennük. A frissességükkel hozható kapcsolatba a híradó balladák valószínűsíthetően a más témájú balladáknál nagyobb mértékű amortizálódása: kevesebb példányban maradtak fenn, mert valószínűleg kevésbé is vigyáztak rájuk olvasóik. Míg egy szerelmes balladát sokkal inkább eltett valaki, megőrizni és bármikor újraolvas(tat)ni, addig a híradó balladák a pillanat és a hír relevanciájának múltával értelmüket vesztették, egyszerűen nem tartották őket akkora becsben. A maguk pillanatnyi fontosságában mégis remek eszközként szolgáltak arra, hogy el- és előadóik segítségükkel Londonból az ország szinte teljes területére eljuttassák az adott híreket, azokat egy adott narratívába ágyazva, ahogy ezt az 1569-es északi felkelés (*Rising*

7 Ld. pl. *Ronald Hutton* kifejezetten ezzel foglalkozó, és a szerző által használt egyéb szakirodalmi szövegekben, valamint általában a kora újkori angol populáris kultúrával foglalkozó szakirodalomban is igen gyakran hivatkozott monográfiáját, Ronald Hutton: The Rise and Fall of Merry England: The Ritual Year, 1400–1700. Oxford, Oxford University Press, 1994.

of the North, *Northern Rebellion*) kapcsán írott balladák alapján be is mutatja. Ezek szóhasználata és fogalmazásbeli sajátosságaik miatt felmerül azon lehetőség is, hogy az udvarhoz, kifejezetten Erzsébet miniszteréhez, William Cecilhez köthető hatásra születtek volna, hasonlóan más korabeli pamfletekhez.

A hatodik fejezet (*'Of Popyshnes and heresye':* Political Ballads and the Fall of Thomas Cromwell) Thomas Cromwell – VIII. Henrik minisztere – letartóztatása és kivégzése apropóján keletkezett 11 ballada és pamflet esettanulmánya, melyek lényegében egy politikai vitát emelnek be az olcsó nyomtatványok színterébe. Thomas Churchyard és Thomas Camel vitája a szerző szerint nagy népszerűségnek örvendett az olcsó nyomtatványok piacán, és egyike volt azon eseteknek, ahol az implicitség egyértelműen hozzásegítette a szerzőket ahhoz, hogy vitát folytathassanak egy témáról, melynek (túl egyértelmű) tárgyalása könnyen vezethetett volna letartóztatásukhoz is. Mindezek ellenére a fejezet nem győzi meg maximálisan az olvasót arról, hogy széles közönségek által fogyasztott hírközlésről van szó, nem pedig inkább két (vagy három) udvarközeli figura (exkluzív) párbeszédéről.

A hetedik fejezet (*'Lyege lady and queene':* Discourses of Obedience in the Reign of Mary I) I. Mária trónra lépése körül keletkezett balladákat, az azokban az uralkodónőre tett reflexiókat vizsgálja. Bemutatja, hogy Máriát trónra lépésekor a balladák abszolút népszerűen állították be, még protestáns érzületű balladák is az ő oldalára helyezkedtek. Felsorakoztat eszközöket, melyekkel a balladák a királynő oldalára próbálták hangolni közönségüket (így a legitimitásának hangsúlyozása, vagy az inkluzív névmások [*we*, *us*] használata), valamint témákat, melyeket napirendre kellett tűzniük a balladáknak, hiszen a közgondolkodást foglalkoztató kérdések voltak. Ilyen téma volt az uralkodó női voltának legitimálása: megfogalmazódott ugyanis a félelem, hogy ez a túlságosan férfias szerep idegen egy nő számára, illetve természetes neméből túlságosan kiemeli és maszkulinná teszi. A balladák ezt úgy igyekeznek ellensúlyozni, hogy Máriát tudatosan Szűz Máriával helyezik párhuzamba, akinek női princípiuma megkérdőjelezhetetlen. Így egy

kettős nemű (*double-gendered*) figura jön létre, akinek uralkodói és női princípiuma is legitim lehet. Szűz Mária mellett más bibliai nőalakokkal is párhuzamba állítják a szövegek, hasonló célokból: Eszterrel, Judittal (Szűz Mária előképeivel), sőt a bibliai körön túllépve még Minerva istennővel is.

Mária kapcsán a második kardinális kérdéssé a házassága formálódott, így a balladák értelemszerűen erre is reflektáltak. A korabeli vitában igyekeznek állást foglalni, mely fő kérdése az volt, melyik helyénvalóbb: egy angol, de Máriánál alacsonyabb (főnemesi) sorból származó személlyel, vagy egy külföldi, de trónörökössel kötött házasság. A balladák a Fülöppel kötött házasság kapcsán a két egyenlő fél egybekelését hangsúlyozzák, örömmel konstatálva, hogy az uralkodónő mellé került férfi végleg kiküszöböli Mária esetleges maszkulinizálódását. A Fülöppel kötött házasság azt is lehetővé tette a balladák számára, hogy a kivégzésekért, protestánsüldözésekért a társuralkodót és Mária tanácsadóit, ne közvetlenül magát a királynőt hibáztassák. Természetesen a másik oldal is képviseltette magát, Mária-támadó balladák gyakran az uralkodónőt pártoló balladák *contrafactum*aiként íródtak és terjedtek, mégis uralkodása alatt jellemzően őt támogató balladákra találunk példát (noha ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek arányaiban valóban ennyire nagyobb szeletét képezték a szövegeknek: minden bizonnyal a kritikus balladák uralma alatt nyomtatásba sosem kerültek, szóban és kéziratban terjedtek csupán).

A nyolcadik és egyben utolsó fejezet (*'Some Good Man, for the Commons Speake':* Radical Ballads and the Commonwealth) kéziratos gyűjtemények esettanulmányát szolgáltatja. Négy kéziratot vizsgál: Bodleian Library Ashmole 48, British Library Sloane MS 1896, British Library Cotton Vespasian A-XXV és British Library Additional MS 15225. Ezek mindegyike vegyes gyűjtemény, azonban elkülönülnek más vegyes tartalmú könyvecskéktől (*commonplace books*) annak alapján, hogy kizárólag irodalmi, verses alkotásokat tartalmaznak – nem találhatók bennük prózai művekből átemelt részletek, receptek, szellemes mondások stb. Ezáltal lehetőséget adnak annak vizsgálatára, hogy egy-egy összeállító, gyűjtő

milyen ízléssel rendelkezett a balladák terén, milyen szövegeket válogatott be gyűjteményébe. Ez azonban kisebb problémákba ütközik olyan esetekben, ahol több kéz is dolgozott a kéziraton (pl. Bodl. Ashmole 48), és nem tudjuk, milyen közeg számára, milyen használatra készültek a gyűjtemények – egy személy magánolvasására vagy egy közösség gyűjteményének? Hyde ennek ellenére azon az álláspontón van, hogy egy gyűjtői szándék, legyen az akár egyéné, akár közösségé, rekonstruálható mindegyik kézirat esetében, így ezt veszi vizsgálat alá, különös tekintettel arra, hogy milyen mértékben bukkannak fel bennük híradó balladák. Mindegyik kézirat balladáit tematikus csoportokba sorolja, és ezek segítségével igyekszik megállapítani, hogy mi volt a gyűjtők elsődleges érdeklődése és igénye kollekcióik összeállításakor. Bizonyos esetekben néhány balladát kihagy a kéziratok vizsgálatából, mert azok valamelyest kívül esnek a meghatározott vizsgálódási időszakon, így például az 1570-es évekből származnak (noha ez az időbeli eltérés talán nem olyan nagy, hogy indokolttá tegye a szövegek teljes negligálását).

Összességében arra jut, hogy főleg morális és vallásos témájú balladák uralják a gyűjteményeket, legyenek akár katolikus akár protestáns hovatartozásúak. Sokkal nagyobb arányban képviseltetik magukat, mint a korszak nyomtatott anyagában, így egyértelműen beszélhetünk az összeállítók ilyen irányú érdeklődéséről. Emellett találkozunk társadalmi kritikát megfogalmazó balladákkal is, melyek közül különösképp kiemelendő a *Who Lovithe to Lyve in Peas*, mely a négy gyűjteményből háromban is, valamint nyomtatásban is fennmaradt. Ezekben a társadalmi kritikát megfogalmazó szövegekben gyakran kerül előtérbe a bekerítés mint a korszak egyik égető társadalmi problémája, valamint az azzal szorosan együtt járó termőföld-felhalmozás. Emellett pedig nagyrészt a múltba révednek nosztalgikusan, mely a mindenkori jobb idők megtestesítője. Mindkét témának – mind a morális-vallásos szövegeknek, mind a társadalmi kritikát megfogalmazóknak – kifejezetten alkalmas médiuma a kéziratos gyűjtemény, hiszen ebben exkluzív módon tudnak terjedni (míg nyomtatásban inkluzívan:

bárki megveheti, meghallgathatja őket, a kézirathoz viszont jobb esetben csak az fér hozzá, akinek odaadja a tulajdonosa). Szerzőik és olvasóik így kisebb esetleges kockázatnak vannak kitéve, mint ha megpróbálnák nyomtatásban terjeszteni ugyanezen szövegeket. Ezen témák mellett kisebb mértékben politikai, szerelmi és történelmi balladák is szerepelnek a gyűjteményekben, szinte legkisebb számban pedig épp a monográfia során vizsgálni hivatott híradó balladák bukkannak fel. Ennek magyarázatául szolgálhat az a tény, hogy ezek jelentősége valóban pillanatnyiságukban fogható meg, aktualitásukat vesztve okafogyottá válnak, így gyűjtésük sem indokolt.

Hyde munkájában összességében átfogó képet kaphatunk a balladák működéséről, és kifejezetten a politikai helyzetekre, változásokra reflektáló balladákról. A lázító, a hatalommal egyet nem értő balladák kéziratban terjesztése, valamint az előadók által nyújtott esetleges magyarázat, kontextusba helyezés a közönség számára kimondottan értékes gondolatai a könyvnek. A tényleges hírek terjedése kapcsán némi hiányérzete marad az olvasónak, hiszen végül inkább az olcsó nyomtatványok politikai reflexióiról olvashattunk többet. Ennek ellenére egy alapos kutatómunkával elkészített, a kurrens kutatási trendekhez jól csatlakozó műről van szó, mely talán csak a címválasztásban és a bevezető gondolatok célkitűzése terén igényelt volna egy kis finomhangolást.

Jenni Hyde: *Singing the News: Ballads in Mid-Tudor England* (A hírek éneklése: Balladák a Tudor-kori Angliában). New York, Routledge, 2018. 261 o.

Virág Csilla

Görögkatolikus egyházmegye Itáliában?

A bibliofil ember mindig szívesen vállalkozik egy-egy új könyv bemutatására. Így van ez ebben az esetben is. Hát még ha azt is hozzávesszük, hogy személyes érintettség is buzdítja erre a munkára! Sőt, ha még egy történelmi párhuzam is felmerül további motivációként! Lehet, hogy nem is érdemes teljesen szétválasztani eme említett szempontokat, hiszen át- meg átjárják egymást.

A bemutatásra választott könyvről szóló írásunk címe figyelemfelkeltő. Szinte provokatív. A nyugati kereszténység kiemelt fontosságú területén – melynek fellegvára Róma – léteznek, létezhetnek-e nem római katolikus, vagyis nem latin szertartású emberek? Olyanok, akik nemcsak turistaként mennek oda (vagy újabban a jobb megélhetés, munkavállalás reményében), hanem ténylegesen ott laknak? Meggyőző választ kapunk a kérdésre egy napjainkban megjelent, még a nyomdafesték illatát árasztó könyvből: 2019 februárjában nyomtatták! Egy egész egyházmegyét – keleti terminológia szerint: eparchiát – mutat be sokféle szempontból, sok dokumentummal, képpel, illusztrációval, térképpel.

Minden bizonnyal nemcsak a bibliofil, könyvszerető emberek figyelhetnek fel a csinos kötetre, hanem mindazok is, akiket valamilyen formában érdekel a keleti kereszténység, illetve az egyetemes egyház sokszínűsége. Amellett, hogy valóban figyelemfelkeltő könyvről van szó a külalakját tekintve, a belső tartalma is igazán gazdag, amit részletesen igyekszünk bemutatni.

Szót ejtve a személyes érintettségről, eme írás szerzője elmondhatja, hogy közel negyven esztendővel ezelőtt – ösztöndíjas korában – már bizonyos fokig birtokába jutott a könyvben bemutatott ismereteknek, vagy legalábbis egy részüknek: két alkalommal is volt sze-

rencséje meglátogatni a lungroi egyházmegye területének több helyét, több templomát, közösségét, szerzetesi monostorát. Így bátran ajánlhatja másoknak is a könyvben rejlő, illetve az általa bemutatott materiális, lelki és szellemi kincsek megismerésében való elmélyedést. Valóban jól átgondolt szerkesztéssel kialakított kincsesbányát jelent a szép és tartalmas könyv.

Következzék a történelmi párhuzam. A lungroi eparchia 2019. február 13-án ünnepelte fennállásának centenáriumát. Csaknem együtt született a magyar görög katolikusok számára felállított hajdúdorogi egyházmegyével. Mi is nagy ünnepségsorozatot tartottunk 2012-ben,[1] mi is tekintélyes publikációt jelentettünk meg ezen alkalommal.[2] Talán fel tudtuk hívni hazánk társadalmának figyelmét a hatmilliós római katolikus hívősereg mellett a negyedmilliót sem elérő görög katolikusságra. Ugyanezt kívánjuk a Dél-Olaszországban élő italo-albánoknak is. Érdemes felfigyelni Donato Oliverio megyéspüspöknek a szavaira: „A lungroi egyházmegye első centenáriuma kiváló alkalom arra, hogy jobban megismerjék és jobban felfogják ennek az élő egyháznak a méltóságát és jelentőségét, amit mi alkotunk a jövőbe tekintve". – Minden bizonnyal komoly, fontos, értékes figyelemfelkeltő eszköz lehet ebből a szempontból a száz esztendős jubileumra megjelentetett könyvük.

A bevezetővel együtt összesen tíz részre oszlik a mű. Ezeken belül további tizennégy rész különböztethető meg benne, ami nemcsak a könyv jól tagoltságából, hanem a tartalomjegyzékből is nyomon követhető. Első ránézésre látszik, hogy nem szigorú értelemben vett történelmi művet kívántak az utókorra hagyni a mű összeállítói. Nem tartalmaz lábjegyzeteket, criticus apparatust, szakirodalmi bibliog-

1 A Hajdúdorogi Egyházmegye centenáriumi évének ünnepi megnyitója 2012. február 18-án volt Hajdúdorogon. A jeles jubileumra a Magyar Posta emlékbélyeget bocsátott ki. 2102. május 12-én Parlamenti Emlékülés és családi napot rendeztek Budapesten, melynek fővédnöke és házigazdája Surján László volt. 2012. július 3. és 5. között hálaadó zarándoklatot vezettek a püspökök Rómába. A századik évforduló alkalmából 2012. szeptember 21-én Brüsszelben rendeztek tanácskozást, melynek fővédnöke és házigazdája Surján László volt. Nemzetközi konferenciával, kiállítással és koncerttel emlékeztünk Rómában, 2012. november 27-én az egyházmegye megalapítására. A 100 éves Hajdúdorogi Egyházmegye centenáriumi évzáró ünnepségét pedig 2012. december 27-én tartották Hajdúdorogon.

2 A hajdúdorogi centenáriumi emlékév alkalmából kiadott „…minden utamat már előre láttad – Görögkatolikusok Magyarországon" című kötet a Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus történetét, a magyar görögkatolikusság történeti útját ismerteti három nagy részben, 228 színes lapon.

ráfiát, illetve irodalomjegyzéket. A számtalan benne rejlő adattal, évszámmal, történelmi esemény felidézésével – olykor visszatérően is: például az alapító apostoli rendelkezés esetében – mégis megfelel a tudományosság kritériumainak is. Bizton állítható azonban az is, hogy széles körű elterjedésre szánták, így olvasmányossá tették a szerkesztők; tartalmában pedig oly színessé, hogy az egyházmegyének nemcsak az előzményeiről, megalapításának körülményeiről, életének elindulásáról, hanem mai helyzetéről is egzakt és pontos ismereteket nyújtson ez a könyv. Ugyancsak szólni kell a benne lévő sok dokumentumról, illetve azok reprodukcióiról: ezek szintén a tudományos szintet emelik a sok egyéb fényképfelvétellel együtt.

Természetesnek lehet venni, hogy először a megyéspüspök – aki az egyházmegye negyedik püspöke – szól az olvasóhoz. Először hálásan idézi fel a történelemből, hogy XV. Benedek pápa 1919. február 13-án kelt apostoli konstitúciójával egyetlen egyházi és jogi egységbe tömörítette azokat az albánokat és görögöket, akik a XV. és XVIII. század között menekültként érkeztek a mai területükre, Dél-Olaszországba. Az Apostoli Szentszék gondoskodását lehet meglátni abban, hogy segítette ezeket az embereket atyáik örökségének megőrzésében, és hogy elfogadta azt, hogy rítusukkal, liturgiájukkal, nyelvükkel az egyetemes egyház képét színesítsék. Az immár szentté avatott II. János Pál pápához kötődik az a gondolat,[3] hogy az egyház két tüdővel (pontosabban: tüdejének mindkét felével) lélegzik – és ez a megállapítás ebben az esetben talán még inkább érvényes, hiszen a két (nyugati és keleti) egyházrész szorosan egymás mellett él. Oliverio püspök megállapítása szerint „az egyházmegye megalapítása Isten akaratából történt, hogy az albánok vérük ontás után továbbra is megélhessék az értékes és sokszínű atyai örökségüket, az egyház testével való egységben, és hogy a katolikus egyház számára ajándékot jelentsenek, hiszen annak kebelében élik meg és nyilvánítják ki a keresztény Kelet gazdagságát és szépségét, melynek liturgikus hagyományához töretlenül hűségesek maradtak".

3 Érdekes azonban, hogy a pápa „Redemptoris Mater" kezdetű, 1987. március 25-én kelt enciklikájának megjelenése előtt – magyar kiadását lásd II. János Pál: A boldogságos Szűz Mária a zarándokló egyház életében, (Pápai megnyilatkozások XV.), Budapest, 1987. – már Olivier Clement ortodox teológus is megfogalmazta ugyanezt a gondolatot az *L'altro sole* című könyvében.

Az első fejezet címe: „Az első centenárium”. Ez adja a könyv igazi történeti részét. Ugyanis átíveli a Dél-Olaszországba áttelepedett albánok történetét a kezdetektől napjainkig. A görögök és albánok XV–XVIII. század közötti menekülése és letelepedése három egymáshoz közeli dátumhoz köthető: az 1439-es Firenze-Ferrarai Zsinat (amely valójában az első igazi nagy uniós zsinat volt), Konstantinápoly eleste 1453-ban, valamint Szkander bégnek 1468-ban bekövetkezett halála. „Ebben az időben egy nép a nyelvi és egyházi örökségével költözött el. A menekültek kénytelenek voltak elhagyni a szülőföldjüket, hogy *életben, szabadnak és kereszténynek maradjanak*. Elmenekülésükkel csak kevés dolgot, a kevésbé nehezeket, a legértékesebbeket tudták magukkal vinni, az eltörölhetetleneket: az emlékeiket, a nyelvüket, a bizánci rítusukat; szülőföldjükön pedig fájdalom, űr és kilátástalanság maradt”. Szkander bég – „Krisztus atlétája” – külön kiemelést kap ebben a részben. A történelmi áttekintés aztán folytatódik az egyházmegye megalapításán keresztül egészen napjainkig. Megtudhatjuk, hogy a lungroi eparchia híveinek száma mintegy negyvenezer, akik harminc egyházközségben élnek.

Ebben az egyházmegyében az italo-albánok „megélik és őrzik a Szent Péter székével való egyházi közösségben a bizánci hagyományt a maga liturgikus, szertartási, ikonográfiai, teológiai, lelki, dallambeli gazdag örökségével”. Az első keresztény századok helyzetét lehet felfedezni itt, amikor a görögök és latinok még egy közösségben éltek, miközben mindegyikük a maga nyelvén, a maga hagyománya szerint dicsőítette az egyetlen és egyedüli igaz Istent. Most az italo-albán katolikus egyház *sui iuris* – vagyis *sajátjogú* – egyház, Róma püspökével, a pápával való teljes egységben. Szerkezeti felépítésében, fegyelmi rendjében, saját bizánci hagyományával és liturgiájával az ortodox egyházhoz áll közel, s mégis katolikus. Olaszországban három ilyen közigazgatási egység létezik, amelyek az Apostoli Szentszéknek vannak alárendelve: Calabriában a Lungroi Eparchia, Szicíliában a Piana degli Albanesi Eparchia,[4] Lazioban

4 A Piana degli Albanesi Eparchiát XI. Piusz pápa alapította az Apostolica Sedis kezdetű bullájával 1937. október 26-án.

pedig a bazilita szerzetesek székhelye, a Grottaferratai Apátság.[5] A könyv fejezetének ez a része azzal zárul, hogy „az italo-albán egyház egy keleti oázist képez a latin Nyugaton, annak tudatában, hogy a keresztények egységéért kell munkálkodnia".

Az első fejezet további három része bemutatja az egyházmegye eddigi püspökeit. *Giovanni Mele* (1885–1979) mintegy 34 évesen lett püspök 1908-ban, így hosszú időn keresztül irányíthatta az egyházmegyéjét, és igazi jó pásztorként maradt fenn az emléke. Giovanni Stamati (1912–1987) 1967-ben lett püspök, és a nyugalomba vonult elődje szolgálatát folytatta apostoli adminisztrátorként, majd annak 1979-ben bekövetkezett halálától megyéspüspökként. Fáradhatatlan főpásztornak ismerték, aki igen nagy gondot fordított a papság és a hívek lelki képzésére. Ugyanakkor törekedett híveinek szociális és gazdasági fölemelésére is. Az olasz püspöki kar is elismerte a bölcsességét, gyakran elfogadva az útmutatásait. *Ercole Lupinacci* (1933–2016) harmadik püspöke lett a lungroi egyházmegyének 1988-ban, bár már 1981-ben püspökké szentelődött. Rendkívül széles körű tevékenységet folytatott, amelyből kiemelkedik, hogy a még elnyomatásban élő Albániából számtalan fiatalnak segített abban, hogy külföldön tanulhasson, majd visszatérve a hazájába otthon kamatoztassa a megszerzett tudását.

A fejezet a Jótanács Anyja ikonjának bemutatásával zárul. Számukra olyan ez, mint a magyar görög katolikusok számára a máriapócsi Istenszülő-ikon.

A második nagy fejezet „Az önállóságra való eljutás útja" címet viseli. Ismét nagy történelmi ívvel találkozunk itt. A kezdetektől a nagy Egyetemes Zsinatokon át és egyéb egyházi intézkedéseken keresztül eljuthatunk a Rómában való görög kollégium jelentőségéig, majd pedig az eparchia felállításáig.

Az italo-albánok életében legfontosabb dokumentum olasz fordítását közli teljes egészében a harmadik fejezet: a XV. Benedek pápa által 1919. február 13-án kibocsátott *Catholici fideles* kezdetű apos-

5 A Szűz Máriáról nevezett bazilita kolostort 1004-ben alapította Szent Nilosz. Nevét egy vasráccsal lezárt kriptáról kapta (latinul *cripta ferrata,* olaszul *Grottaferrata),* amit már a XI. században így neveztek. Felszentelése 1024-ben történt, azóta két kis megszakítástól eltekintve folyamatosan élnek itt bazilita szerzetesek. 1937. szeptember 26-án XI. Piusz pápa „sztauropég" (vagyis önálló) apátság rangjára emelte.

toli konstitúcióét. A címlapot színes kép mutatja be. Óriás örömöt jelentett ez a pápai dokumentum az italo-albánok számára. Benne látták megvalósulni az álmukat, folyamatosan fenntartott vágyukat, hogy elnyerjék az egyházi önállóságot.

Hogy ne csak a hivatalos szöveg, illetve annak fordítása alkossa a teljes fejezetet, még három kisebb rész csatlakozik hozzá. Az első a calabriai görög szentekről szól. A második „Az utolsó italo-görög szentet, Filippo Burgarellat" mutatja be. A harmadik rész egy érdekes hagyományt idéz fel. Szkander bég 1467. április 24-én nagy győzelmet aratott a törökök felett, és ennek emlékére minden húsvét kedden népviseletben és tánccal ünnepelnek az albánok. Ezt a hagyományt ma is megélik és gyakorolják.

A negyedik nagy fejezet meglehetősen színesre sikeredett a műben. „A bizánci liturgikus év" címet viseli, és az „igazi és sajátos egyházi életet mutatja be" az állandó és változó ünnepek sorozatával, a szertartási jellegzetességekkel, annak ismertetésével, hogy a bizánci hagyományhoz kötődve hogyan fejezik ki hitüket az italo-albánok. Az ünnepek ismertetése után két egészen sajátos kis rész következik a könyvben. Az első a bizánci szertartású templomok jellegzetességét, az ikonosztáziont mutatja be. Leírja, hogy Nazianzi Szent Gergely szerint „az ikonosztázion az ég és a föld különbözőségének a szimbóluma, és az isteni misztérium felfoghatatlanságára akarja felhívni a figyelmet". A másik pedig az oltár szimbolikáját, jellegzetességeit, tartozékait értelmezi.

A következő három fejezet (az ötödik, a hatodik és a hetedik) az ikon-, illetve mozaikművészetről szól. Elméleti és teológiai megalapozást ad, ugyanakkor egészen gyakorlati dolgokat is tárgyal, mint például azt, hogy hol kell otthon tartani az ikonokat, hogyan kell megcsókolni az ikonokat, mi a színek jelentősége az ikonokon, valamint azt a témát is részletesen körüljárja, hogy az ikon célja az imádságra való buzdítás. – A mozaikról viszont egyetlen példa alapján tárgyal: a lungroi székesegyház „Utolsó ítélet" ábrázolását bemutatva. – Ezt a részt is egy érdekes téma zárja: a befogadás ikonjának bemutatása. Egyrészt az albánoknak itáliai földön való befogadására utal, másrészt a keleti kereszténységnek mai elmenekülésére, illetve befogadására…

A nyolcadik fejezet három személyt mutat be: „Az evangélium mai tanúit". Elsőként Kalkuttai Szent Teréz (eredeti nevén: Anjeze

Gonxhe Bojaxhiu) (1910–1997) életének legfontosabb eseményeit láthatjuk azzal együtt, hogy 2016. szeptember 4-én lett szentté avatva. Utána Boldog Josif Papamihali (1912–1948) következik, majd Macrina Raparelli anya (1893–1970), akit Ferenc pápa 2017. március 23-án tiszteletre méltónak nyilvánított. Boldog Francesco Maria Greco (1857–1931) zárja a sort, aki 2016. május 21-én került a boldogok sorába.

Az utolsó, kilencedik fejezet rendkívüli értéke a könyvnek. „Az eparchia harminc paróchiáját" mutatja be. Kezdődik egy rendkívül szemléletes és precíz térképpel, aminek alapján vizuális ismeretet nyerünk az italo-albánoknak a Dél-Olaszországban való jelenlétéről. Utána egy-egy teljes oldalon leírja az egyes paróchiák jellegzetességeit, legfontosabb adatait. És – amivel különösen érdekessé válik a mű – sok-sok fényképet, reprodukciót, képet közöl mindegyikükkel kapcsolatban. Szinte egy képes albumot lapozgathat az olvasó, ám közben alapos ismereteket szerezhet ennek az egyháznak, az italo-albán egyházmegyének mérhetetlenül gazdag kincseiről. Közben a Szent Kozma és Damján ingyenes orvos vértanúk kegyhelyét is megismerheti az olvasó: az első ezredforduló után (1088-ban) még arról szól a tanúskodás, hogy élő szerzetesi monostor állt ott, melynek ma már csak az alapjai láthatóak. A templomát viszont Lupinacci püspök 2000. szeptember 28-án kegyhellyé nyilvánította.

Ez az utolsó fejezet – és egyben maga a könyv is – azzal a résszel zárul, ami azt a címet kapta, hogy „Feladatunk: az ökumenizmus". Fényképek illusztrálják a rövid szöveget.

Bár könyvünk nem szól róla, de a centenáriumi év kiemelkedő eseményei között szerepel a május 24-ei görög katolikus Szent Liturgia a római Szent Péter-bazilikában, majd a másnapi találkozás Ferenc pápával. Mindenesetre mi együtt örülhetünk a testvér egyházmegye centenáriumának, és örvendezhetünk a szép könyvüknek is.

Pietro Lanza – Demetrio Guzzardi (a cura di): *Eparchia di Lungro: una piccola diocesi per i fedeli italo-albanesi precursori del monderno ecumenismo* (A Lungroi Eparchia: egy kis egyházmegye az italo-albán hívek, a modern ökumenizmus előkövetei számára), Cosenza, 2019. 96 o.

Ivancsó István

Boszorkányság Franciaországban

A könyv szerzője *Virginia Krause*, a Brown Univeristy oktatója (Providence, Rhode Island, USA). Megjelent kötete: *Idle Pursuits. Literature and „Oisiveté" in French renaissance*, és közelesen elkészül (társszerzőkkel) a *Jean Bodin De la démonomanie des sorciers* kritikai kiadásával.

Virginia Krause ismertet egy történetet *Jean Bodin Démonomanie*[1] című kötetéből egy boszorkányról, Jeanne Harvillier-ről, akit 1578-ban égettek meg Picardia egy kis falujában. Jeanne maga vallotta, hogy a gonosz meglátogatta őt egy fekete ruhás férfi képében, és a szeretőjévé tette. Kettőjük kapcsolatáról senki sem tudott, pedig sok éjszakát töltöttek együtt. Honnan tudhatott akkor róla Bodin? Egyetlen forrásból, Jeanne tulajdon vallomásából. A boszorkányszombatok sátáni rituáléiról, kannibáli és vérfertőző ünnepeiről csak a gyanúsítottak vallomásaiból értesülhettek a kortársak és az utókor.

A boszorkányokat ugyan a szomszédok jelentették fel, de a francia boszorkányok egyedi különlegessége volt, hogy saját maguk ellen vallottak, beismerték boszorkány mivoltukat és, hogy borzalmas dolgokat követtek el. Mi vitte rá erre őket? A magány, a kétségbeesés, a fizikai fájdalom, de leginkább a démonológusok vallató apparátusa, amely az inkvizíció módszereivel dolgozott. A francia démonológusok szilárd bizonyítéknak fogadták el a vallomást. Szembeszálltak a szkeptikusokkal, még a Canon Episcopi (kb. 906)[2] tekintélyével is, amely a boszorkányságot „démoni illúzióba menekülésnek" tartotta. Hogyan vonhatná kétségbe valaki annak valóságtartalmát – kérdezi Bodin –, amit minden boszorkány ugyanúgy, ugyanazokkal a részletekkel mond el?

1 Jean Bodin, 1529-1596. Francia politikai gondolkodó. *Demonomanie*, 1580.

2 Canon episcopi: egyházi doktrina-gyűjtemény,

A vallomás jelentőségét két intézkedés növelte meg ennyire: a XIII. században a középkori népi jog helyébe bevezették a vallomáson alapuló római kánonjogot; és az 1215-ös lateráni zsinat kötelezővé tette a katolikusok számára az évenkénti gyónást, a bűnök bevallását. A *scientia daemonis* nem objektív megfigyelők szavaira támaszkodott, hanem magától a boszorkánytól nyert vallomásra. A boszorkányszombatokról csak egy „boszorkányszáj" számolhatott be, mert ő volt jelen. Az események értelmezése azután a démonológusok feladata volt. Vallomások nélkül egyébként sem a boszorkány, sem a szombat motívuma nem terjedt volna el. Bodin egyedül a vallomástól várta, hogy megtudjon valamit a boszorkányok titkos tevékenységéről, míg ugyanő a természet megismerésére a közvetlen megfigyelést tartotta a legjobb módszernek. A démonológusok többsége személyesen is jelen volt boszorkánypereken.

A démonológusoknak az elbeszélésekből kellett kibogozniuk az igazságot, mivel soha nem lehettek személyesen jelen a szabbatokon. Hasztalanul próbálták meghatározni a boszorkányszombatok helyét, vagy bepillantani egy ilyen eseménybe. Egy anekdota szerint két ember megpróbálta meglesni, mi történik a boszorkányszombaton, de a Gonosz észrevette és úgy megverte őket, hogy belehaltak. Szerte a kora újkori Európában férfiak és nők ezrei vallották, hogy éjszakai összejöveteleket látogatnak, ott táncolnak, ünnepelnek, a démonokkal bujálkodnak, a gonosszal szövetkeznek, varázslatot bocsátanak az emberekre, és gyerekeket esznek. Minderről kizárólag a vádlottak vallomásaiból lehetett tudni. A vallomások a szexuális titkokhoz is elvezettek. A démonológusokat ez nagyon érdekelte, valóságos „tudományos" pornográfia volt, amit műveltek.

A boszorkányperek az inkivizíció eretneküldözéseiből nőttek ki. Az 1520-as évektől már világi bíróságok tárgyalták, a vallomást pedig szilárd bizonyítéknak tekintették. A római kánonjog szerint figyelembe kellett venni a vádlott vallomását, két szemtanú vallomását és a környezeti bizonyítékokat. A *Malleus maleficarum*[3] előírta, hogy a vallomást nem szabad tortúra alatt kikényszeríteni, éppen ezért meg kell ismételtetni a kínzókamrán kívül. Olyan részleteket kell tudnia a

3 *Malleus maleficarum – Boszorkánypöröly*, 1487. Szerzői Heinrich Kramer és Jakob Sprenger inkvizítorok. 1487–1669 között 29 kiadásban jelent meg.

gyanúsítottnak, amit más nem tudhat. Emellett más bizonyító körülményeket is meg kell vizsgálni. Azonban az olyan rejtett bűnt, mint az eretnekség vagy a boszorkányság, nehéz bizonyítani. E az eretneket és a boszorkányt bizonyíték nélkül is el lehetett ítélni. Bodin maga is elismerte ezt.

Carlo Ginzburg[4], *Robin Briggs*[5] és *Lyndal Roper*[6] azt tapasztalták, hogy a gyanúsítottak leginkább tanulatlan vidéki nők. Ha a boszorkány beismerte, hogy részt vett a szabbatokon és szerződést kötött az ördöggel, ez automatikusan halálbüntetést vont maga után. Gyanúsítottak ezrei vallották, hogy látogatták a szabbatokat, holott ezzel megpecsételték a sorsukat. A vallomás már kész formula volt: „Ott voltam a szabbaton, szerződést írtam alá a gonosszal, szeretkeztem a démonnal". A bíró célja az volt, hogy vallomást csikarjon ki a vádlottból. Erre a kínvallatás mellett más módszerei is voltak: hamis ígéret a büntetlenségre, besúgó „jó barát", a rokonok vallatásával való fenyegetés. A bírák jó lelkiismerettel manipulálták a vádlottat, mert meg voltak győződve, hogy a gonosszal szállnak szembe.

Mit tehetett a bíró, ha a vádlott nem vallott? Ráfogták, hogy a Gonosz varázslata akadályozza meg a vallomástételben. A varázslatot okozó kis amulettet úgy keresték a boszorkány testén, hogy levetkőztették és leborotválták a haját. Így aztán már teljes volt a bizonyosság: ha a boszorkány vallott, akkor a bűnössége bizonyos, ha nem vallott, akkor „a hallgatás varázslata" alatt áll, ezért bűnös. Nem lehetett ártatlan sem az, aki vallott, sem az, aki hallgatott. *Michel Foucault*[7] szerint az inkvizítor és a boszorkány között hasonló a kapcsolat, mint a lélekelemző és páciense között. A démonológus és a pszichológus egyaránt fel akar fedni valami belső titkot, és mindkettőjük eszköze az alany elbeszélése. „A csend varázslata" a pszichoanalízisben megfelel az elfojtásnak.

4 Carlo Ginzburg (1939–). Olasz történész, a mikrotörténelem megalapítója. *Ecstasies: Deciphering the Witch*, 1989. *The Night Battles: Witchcraft*, 1966.

5 Robin Briggs (1942–). Oxfordi történész. *Witches and neighbours, 1996; The Witches of Lorraine,* 2007.

6 Lyndal Poper (1956–) Ausztráliai történész. *Witch craze*, 2004; *Oedipus and the ,* 1994.

7 Michel Foucault (1926–1984). Francia társadalomtudományi gondolkodó. *The History of Sexuality*, 1976–79.

A démonológusok úgy vélték, a boszorkányok veszélyeztetik a közösség anyagi létét (a termés elpusztításával), megakadályozzák a születéseket (impotencia, csecsemőhalál okozásával), tönkreteszik az emberek vallási kötődését (szerződés az ördöggel, fekete misék).

A démonológusok egy része úgy gondolta, a boszorkányok a valóságos tapasztalataikat mondják el, ezért őket realista démonológusoknak nevezték (Rémy, Boguet, De Lancre). Tudósoknak tekintették magukat, bár nem kézzel fogható bizonyítékokkal dolgoztak, hanem szövegelemzéssel. Jogászok voltak, de diplomájuk megszerzése előtt valamelyik humanista kollégiumban irodalmi oktatásban is részesültek. Ókori szövegeket olvastak, megismerkedtek a filológia és retorika alapjaival. Megfeleltek a reneszánsz tudóstól elvárt követelményeknek: hivatkoztak ókori szerzőkre, meghatározták a szokatlan fogalmakat, közölték egy-egy szó etimológiáját (például Bodin a szabbat szó eredetét), és tudós szövegmagyarázatot nyújtottak. Bodin bevetette hébertudását, a középkori zsidó exegézis módszerét, magyarázatokat fűzött a vallomásokhoz. De Lancre szintén felvonultatta minden tudását, hogy megmagyarázza, miért tűnik el a boszorkányszombat a kakas kukorékolására. Ókori szerzők, Plinius, Aelianus, Platón, Cicero munkáira hivatkozott. Megdöbbentő volt a kortársak számára, hogy a vallomások szóról szóra megegyeztek. Európa-szerte ugyanazt mondták el a vádlottak a boszorkányszombatról. Némelyek ezt a boszorkány-történetek valódisága bizonyítékának fogadták el. Carlo Ginzburg és Lyndal Roper ellenben az egy kaptafára menő vallomásokban éppen azt keresték, ami eltérő volt, azt remélték, ezen eltérések révén bepillanthatnak a vádlottak titkos világába. Virginia Krause szerint a vallomások egyformaságát az okozta, hogy mindenfelé azonosak voltak a vallatás körülményei: a kínvallatás, a bírósági eljárás menete, módszerei és a bíró szuggesztív kérdései. A folyamatot Krause „hasbeszélő vallomásnak" nevezi, mert a gyanúsított arra kényszerült, hogy egy előre elkészített démonológiai szöveget visszhangozzon.

Pierre de Lancre leírja (Tableau de l'inconstance), hogy 1609-ben pokoli társulat lépett be a szobájába, ahol aludt. A boszorkányok meg akarták mérgezni, fekete misére készültek, de végül elmentek. De

Lancre ez idő alatt békésen aludt, nem látott az egészből semmit – a boszorkányok másnap előadott vallomásaiból hallott róla. Azt *hallotta,* amit elmondtak. A boszorkányelmélet a hallásra épült: a boszorkány elmondta a történetet, a démonológus pedig *hallotta* azt, nem látta.

Nicolau Eymerich[8] *Directorium inquisitorumá*ban ez áll: „a vádlott szájából a bíró fülébe",– ez volt a vallomások útja, úgy, mint az inkvizíciós perekben. Ha a vallomás bizonytalan volt, akkor „sötét ikertestvére", a kínzás következett. Ez azért volt indokolt, „hogy az igazság a te szádból hangozzék el, ne támadhasd később a bírák fülét (hallását)" (47.o.). A démonológia a hallás hangsúlyozásával kivételes volt a reneszánsz tudományok idején, amely a látást emelte ki: ekkor vált jelentőssé a lineáris perspektíva, a szemrevételezés, a teleszkóp, a szemtanú. De míg az orvosi vizsgálatoknál minden érzékszerv használható volt, a láthatatlan démonok kutatásában csak a hallásra lehetett támaszkodni. Bodin elhatárolta a két tudományágat egymástól: a természetfilozófia tárgya *a látható természet*, a démonológia tárgya *a hallható démoni világ*. Ezzel kísérletet tett a démonológiai episztemológia (hallás útján való ismeretszerzés) alátámasztására szemben a többi látásközpontú kora újkori tudománnyal. A démonológusok szerint a női fül sokkal befogadóbb az ördögi tanítások iránt (az első boszorkány Éva volt). A boszorkányok és a démonológusok egyaránt abban az episztemológiai feltevésben éltek, hogy a fül szolgál kapuként a démoni világ felé.

A démonológusok a szóbeli vallomások mellett keresték a gonosz jelét is a boszorkányon. Tűvel szurkálták a testét, s ha erősebben sikoltott, ott volt a jel – amit ugyan nem láttak, de a boszorkánytól tudták, hogy a Sátán megjelölte a testét. A Sátán jelenlétének számos bizonyítéka lehetett: egy fiú bal fülét megérintette egy boszorkány, és a Sátán ott lépett be a fiúba; egy vádlotthoz éjszakánként beszökött a cellájába a Sátán egy fekete macska képében. Bodin ajtaján kopogott valaki, de nem volt ott senki.

Az okkult titkokat a reneszánsz idején a hermeneutika (értelmezéstudomány) segítségével, allegorikus magyarázatok révén is pró-

8 Nicolau Eymerich, *Directorium inquisitorum,* 1376.

bálták kutatni. A realista démonológusok viszont azt mondták, a vallomást szó szerint kell venni, mert a boszorkányok nem beszélnek allegóriákban. A démonológusok igyekeztek elválasztani magukat a démonomániától, mert könnyen rájuk foghatták, hogy együttműködés alakult ki közöttük és a boszorkány között. Bodinnek 1590-ben meg is égették néhány könyvét boszorkányság gyanúja miatt. De Lancre szintén védekezett: ”ellenséges tudományba tekintettem bele, de nem csatlakoztam hozzá” (67. o.)

Krause kitér arra is, hogyan ábrázolták a démonokat a korabeli festők. *Martin Schongauer*, *Niklaus Manuel Deutsch*, *Hieronymus Bosch* és *Joachim Patinir* Szent Antal megkísértése című festményeit mutatja be. A képeken vadabbnál vadabb szörnyetegek ütik-verik Szent Antalt, húzzák a szakállát, és a fülébe ordítanak. Szent Antal passzívan tűri a megpróbáltatásokat.

A démonológiát változások rázták meg. A francia jogászok új generációja a XVIII. században már nem bízott meg maradéktalanul a vallomásban, és felvetette: a bizonyítékok szabad bírói mérlegelésére van szükség, például olyanokéra, mint amikor mérget, varangyos békát, emberi végtagot, tűkkel átszúrt viaszbabát találtak a boszorkánynál. Ezzel a látás háttérbe szorította a korábbi igazságkeresési módszert, csökkent a vallomás fontossága a francia büntetőjogban. Weyer már egyenesen támadta a vallomásra támaszkodó bírói eljárást. Ő megbecsült orvos volt V. Vilmos, Kléve hercege udvarában. Gyakorló orvosként megállapította, hogy a boszorkány, a *lamia* szerencsétlen, ártalmatlan asszony, melankóliában szenved, ez okozza a hallucinációit. Emellett jogi alapon is bírálta, hogy hamis vallomások, vagy halálos ítélettel fenyegetett vallomások alapján megégetnek ártatlan lamiákat. Konkrét esetekkel bizonyította, hogy a vallomások következetlenek voltak például egy gyülekezetet nem az átok, hanem méreg tett tönkre. A módszerét *Pietro Pomponazzi*tól[9] vette, aki természetes, mindennapi okokat keresett a démoni események hátterében.

Végül is mi bizonyítja a vallomás hitelességét? **Az önkéntesség, a referenciaérték (bizonyítottság) és a hihetőség.** Weyer önkéntes

9 Pietro Pomponazzi (14621525). Olasz filozófus. *The Immortalitate Animae,* 1516.

vallomásnak tartotta, amit tortúra nélkül mondott a gyanúsított, Bodin szerint viszont az a bizonyító erejű, amit a kínzókamrán kívül is megismétel az illető. *Montaigne* és *Weyer* elutasították a tortúrát.

A corpus delicti. Montaigne véleménye szerint a vallatást nem a ki? és a hogyan? (inquisitio specialis) kérdésekkel kell kezdeni, hanem a vajon (egyáltalán) megtörtént-e a bűncselekmény? Azaz előbb a corpus delictit, a bűnt magát kell bizonyítani, nehogy olyan bűnért ítéljék el a vádlottat, amire Montaigne említ egy példát, amelyben egy személy bevallotta, hogy gyilkolt, miközben az állítólagos áldozat jött, ment és remekül volt. Egy másik esetben egy asszony bepanaszolt egy katonát a tábornoknál, hogy ellopta a gyermekei elől a húslevest. A tábornok felnyittatta a katona hasát, hogy fény derüljön az igazságra. A vád bebizonyosodott – írja Montaigne –, miközben átsiklik az erőszak fölött, és leszűri a tanulságot: a bizonyság a dolgon, nem a szavakon nyugodott (on res, non verba, 93. o.). A corpus delicti hiánya viszont védelmet jelentett a vádlottnak a kierőszakolt vallomással szemben.

A hihetőség. A boszorkányok bizarr vallomásai bizony nem hangzottak hihetőnek. A szabbatról szóló elbeszéléseket Weyer abszurdnak, bolondságnak, Cardano bolondos beszámolónak minősítette. Ponzinibio szerint az ilyen vallomások ellentmondtak jognak és természetnek egyaránt. Montaigne egyenesen kigúnyolta a boszorkányok meséit. Szerinte a démoni jelenségeknek rendszerint banális, természetes magyarázatuk van. Feltette a kérdést: miért lenne hihetőbb, hogy a boszorkány elment a szabbatba, és egy másolata a fekszik a férje mellett az ágyban, mint az, hogy maga van az ágyban? Montaigne szerint a démonológusok elgondolása nem az észre épült, hanem a vágyra, hogy bepillanthassanak a metafizikai világba.

Eközben a háttérben csendes bírósági forradalom zajlott, hogy a továbbiakban ne kelljen mereven ragaszkodni a vallomás bizonyító erejéhez és a tortúrához. 1564–1600 között a boszorkányügyekben beadott folyamodványoknak csak 30 százalékát erősítették meg. Kezdték figyelembe venni a közvetett bizonyítékokat. Angliában nem is az inkvizítori hagyományok szerint vallatták a gyanúsítottat, hanem vádlói eljárás alá vetették. A tárgyalások a maleficium állí-

tólagos cselekedeteivel foglalkoztak, nem ködös sátáni rituálékkal. Ezért ott soha nem gyökeresedett meg a szabbat-történet.

Weyer és Montaigne mindketten annak a korszaknak voltak a fiai, amely kiábrándult a hallásból, és a látás, a nyomtatott szöveg vált fontossá a számára. A megszállottakat a démonológusok meghallgatták, az orvosok pedig a külső testi jeleket figyelték, a kiválasztást, eltorzulást. Végül az orvosok megfigyelései győztek, a démonológusok kihallgatásai háttérbe szorultak.

Krause végül bemutat egy Marlou-ban 1582–1583-ban lezajlott boszorkánypert. A hat vádlottat a vallomásaik alapján végezték ki. Egyikük azzal védekezett, hogy nem saját akaratából lett boszorkánnyá, hanem mások tették azzá. Egy idős asszony egy zsineggel megfojtotta magát a cellájában – erre kegyetlen módon végighurcolták a holttestét a városon mondván, a gonosz segítségével ölte meg magát. Egyetlen vádlott volt, aki bátran tagadta, hogy köze lett volna a boszorkánysághoz. Krause úgy véli, a marlou-i eset a szubjektum kialakulásának folyamatát érzékelteti.

Tanulságok. – A kora újkori démonológia a vallomásokra, a hallható igazságra támaszkodott. Ezért nem volt való már a XVII–XVIII. századba, mert ez már a bizonyítékok szabad bírói mérlegelésének, és a látással való érzékelésnek a korszaka volt. A démonológusok annak idején bizonytalan vállalkozásba kezdtek: az *elmondott szöveget* mint *írott szöveget kellett értelmezniük.* Ebből alakult ki a démonológia elméleti tudománya. És mi maradt meg ebből az utókorban? Őket tartják felelősnek rengeteg emberi katasztrófáért. Ma úgy becsülik, hogy 1450 és 1750 között körülbelül 50 ezer személy esett áldozatul a boszorkányüldözésnek.

Virginia Krause szerint a démonológia valódi örökösei ma a terrorizmus ellen küzdők. A hasonlóság abban van, hogy a terrorizmusellenesek épp úgy valami titkos szervezet ellen harcolnak; az American Patriot Act a terrorcselekedeteket *crimina exeptá*nak nyilvánította, amellyel szemben minden kivételes intézkedés bevethető. Hasonlóság az is, hogy mint a kora újkori boszorkányság esetén, a terroristák tetteiről is az ő saját megnyilvánulásaikból, vallomásaikból lehet értesülni (ebben téved Krause, mert a robbantásokat, gyilkos

gázolásokat a maguk fizikai valóságában meg lehet tapasztalni). A vallomások ma sokféle módon érhetők el, például telefon-, kibernetikai lehallgatás és drónok segítségével. A bírói, episztemológiai cél azonban ma is ugyanaz: behatolni a rejtett bűnökbe, a titkos társaságokba, amelyek összeesküvést szőnek a civilizáció ellen. Valóban, a terroristák a mi nemzedékünk boszorkányai.

Az egyébként igen értékes könyvtől az olvasó talán több megtörtént eset bemutatását várta volna, ám a szerző inkább elméleti, ismeretelméleti, az emberi szubjektum fejlődésére vonatkozó elgondolásokat fejteget. A szerkesztés lehetett volna következetesebb, egy-egy gondolat többször ismétlődik a kötetben.

A könyv végén magyarázatokat, irodalomjegyzéket és tárgymutatót találunk.[10]

Virginia Krause: *Witchcraft, Demonology, and Confession in Early Modern France* (Boszorkányság, démonológia és vallomás a kora újkori Franciaországban) Cambridge University Press, New York, 2015. 191 o.

Fodor Mihályné

10 A téma feldolgozása: Koncz Ibolya Katalin PhD-értekezése: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*, Miskolc, 2007.

ÚJKOR

Rabszolgaság Brazíliában és Angolában

A brazíliai kiadó jóvoltából volt módunkban (e-book könyv formájában) hozzájutni ehhez a friss tanulmánykötethez, amely mellesleg kedves kollégánk, a Magyar László-kutató *Sebestyén Éva* egy figyelmet érdemlő tanulmányát is tartalmazza.

A tanulmánykötet zömében a brazíliai rabszolgaság XVII–XIX. századi jelenségköréből meríti témáit.

A kötet *Governar escravos* (Rabszolgatartás) című részének első tanulmánya (*Roberto Guedes:* Senhoras pretas forras, seus escravos negros, seus forros mulatos e parentes sem qualidades de cor: uma história de racismo ou de escravidão? – Rio de Janeiro no limiar do século XVIII / Felszabadított fekete nők bosszúja, néger rabszolgáik, felszabadított mulattjaik és rokonaik a bőrszínre tekintet nélkül, a rasszizmus vagy a rabszolgaság története? – Rio de Janeiro a XVIII. század küszöbén) például lényegében a feketeség értelmét kutatja, miközben azt taglalja – konkrét esetek elemzésével –, hogy ugyan a testszín meghatározó, és a feketeség utóbb az egykori portugál Brazíliában szinte azonosul a rabszolgaság kifejezéssel, a felszabadítással, a mulatt állapottal, mégis volt némi lehetőség kilépni a teljes elítéltség állapotából. Mint a mottóként alkalmazott kiemelt bevezetőben írja: a sokfajiság országában a faji koncepció nélküliség lenne a lényeg. Ha nem faji társadalmat akarunk, ez nem faji kérdés, hanem a gondolkodásmód kérdése.

A következő tanulmányban (Testemunhos da mente: elites e seus escravos em testamentos – Fundo da Baía do Rio de Janeiro, 1790–1830 / Az értelem tanúságtétele: az elit és rabszolgáik a végrendeletekben – Bahia terület, Rio de Janeiro, 1790–1830) a szerző, *Ana Paula Souza Rodrigues Machado* végrendeletek alapján törekszik

felderíteni a XVIII–XIX. századforduló idejéből a brazíliai rabszolgák helyzetét, számát, eloszlását. Másrészt éppen e testamentumok alapján tárja fel azt a változó viselkedésmódot, amely egyrészt a keresztény gondolat, másrészt a születőben lévő abolicionizmus nyomán támadt az akkori portugál tulajdonosok körében.

Márcio de Sousa Soares tanulmányában (Angolas e crioulos na planície açucareira dos Campos dos Goytacazes – 1698–1830 / Angolaiak és kreolok a Goytacazes-birtok cukornádültetvényein – 1698–1830) az előzőnél nagyobb időintervallumra kitekintve vizsgálja a rabszolgaság klasszikus és a mezei munkára koncentrálódó formáját, kitekintve a rabszolgaság változó nagyságrendjére is. *Maria Lemke* elemzésének (Nem só de tratos ilícitos se forma uma família no sertão dos Guayazes. Os Gomes de Oliveira diante da pia batismal: sertão dos Guayazes, c. 1740–1840 / Nemcsak tiltott ügyletek formálnak egy családot. Oliviera de Gomers a keresztelőmedencénél, 1740–1840) középpontjában rabszolgaság, szabadság, családi kapcsolatok, keresztény szabályok, rabszolgák és fehér uraik valóságos viszonya áll egyfajta esettanulmány formájában. Ismeretes, hogy mára gazdag publikált anyagot szolgáltatnak számunkra a rabszolga-írók művei. Nielson Rosa Bezerra e Moisés Peixoto ugyan nem irodalmi, de rabszolgáktól származó írásos dokumentumok tényanyagával igyekszik szembenézni (*Gracia Maria da Conceição Magalhães* e *Rosa Maria da Silva*: os testamentos como documentos autobiográficos de africanos na diáspora / …a végrendeletek mint a diaszpórában élő afrikai rabszolgák önéletrajzai).

A kötet *Alta governação e escravidão, religiosidade e alforria, religião e liberdade* (A hatalom és a rabszolgaság, vallásosság és felszabadítás, vallás és szabadság) című következő részében legelőbb *Denise Vieira Demetrio* tanulmányában (Artur de Sá e Meneses: governador e senhor de escravos. Rio de Janeiro, século XVII / kormányzó és rabszolgatartó úr, Rio de Janeiro, XVII. század) egy korai időkben élt kormányzó és családja kereszténységgel, térítéssel is átszőtt gazdálkodási tevékenysége kapcsán az egykori tulajdonviszonyok, adás-vevés, öröklés és a közben össze-vissza vetődő rabszolgák sorsára derül fény.

Silvana Godoy munkájában (Alforrias de forros indígenas: pelo amor de Deus e por descargo da consciençia – São Paulo, século XVII / A felszabadításra szánt bennszülöttek felszabadításai: Isten szeretetéért és a lelkiismeret mentesítése érdekében – São Paulo-ban a XVII. században) ugyancsak korabeli dokumentumok és végrendeletek alapján a bennszülött indiánok rabszolgaságát és felszabadítását igyekszik nyomon követni, bár elemzései során a fekete rabszolgák is felbukkannak.

Ítalo Domingos Santirocchi és *Manoel de Jesus Barros Martins* tanulmányukban („Quanto ao serviço dos escravos, eu os dispenso": D. Antônio Ferreira Viçoso, bispo ultramontano e antiescravista – século XIX / „Ami a rabszolgák szolgálatát illeti, elengedem": D. Antônio Ferreira Viçoso, ultramontán és rabszolgaságellenes püspök – XIX. század) viszont már az abolicionizmus évtizedeiben járnak, amikor az idézett püspök előremutató tevékenységét, magatartásmódját és állásfoglalását elemzik, bevezetőként kitérve a korabeli és Róma központú egyház és szakértői vélemény nyilvánításaira. Nem csekély mértékben idézve a kor jelentős francia abolicionistáját, Henri Gregoire abbét (1750–1831), pap-politikust, aki mellesleg végigélte a francia forradalom, majd Napóleon, végül a restauráció évtizedeit is, miközben nevezetes könyvében (lásd: *De la littérature des nègres, ou recherches sur leurs facultés intellectuelles, leurs qualités morales et leur littérature*, Paris, 1808) közreadott minden olyan akkoriban hozzáférhető adatot, amely az afrikaiak fehérekkel egyenlő képességeit és produkcióját igazolja.

A könyv utolsó *Escravização, diplomacia, guerra e textos* (Rabszolgasorba döntés, diplomácia, háború és szövegek) című részében Brazíliából átlépünk Afrikába.

Elsőként *Flávia Maria de Carvalho* egy olyan témát választ, amely a magyar kutatókat is foglalkoztatta (Torday Emil, Ecsedy Csaba, Krizsán László, Sebestyén Éva). A kongói és főleg angolai illetőségű jagák (dzsagák) és a Kassanje törzsi királyság története (Uma saga no sertão africano: o jaga de Cassange e a diplomacia comercial portuguesa no final do século XVIII / Saga az afrikai hát-

országban: a Kassanje-i jagák és a portugál kereskedelmi diplomácia a XVIII. század végén) mindmáig áttekinthetetlen, mivel e csoport (etnikum?) először 1570-ben, mint rablóbanda bukkan fel, majd a Matamba államot alapító Nzinga királyné határai közé sodródnak, de a Magyar László által leírt Bié-i ovimbundu királyság lakói is tőlük származtatják magukat. Kasanje ugyancsak a dzsagák törzsi királyságának tekinthető, és fennállása igen régi időkre néz vissza (lásd: *Jan Vansina:* The Foundation of the Kingdom of Kasanje, 1963, *Journal of African History*, Vol. 4, No. 3, 355-374. old.) A brazíliai szerző tanulmánya feltárja azokat a nehézségeket, amelyeket a portugálok az igen harcias dzsagákkal való kapcsolatteremtési kísérleteik közben megéltek. Mint az elemzésekből kiderül, ezekben az évtizedekben csak formálisan vazallusai a portugáloknak, és a kereskedelemre vonatkozóan területi monopóliummal rendelkeztek.

Ariane Carvalho tanulmányában ("E carrega de cativos os vencedores": guerra e escravização no reino de Angola – 1749-1772 / „Foglyokat szállítanak a győztesek": háború és rabszolgaság az angolai királyságban – 1749–1772) az Angolából Brazíliába irányuló rabszolga-kereskedelemről nyújt új ismereteket. *Ingrid Silva de Oliveira Leite* ugyancsak e témakörből merítette írása témáját (Tráfico e escravidão em Elias Alexandre da Silva Corręa – Angola, século XVIII / Forgalmazás és rabszolgatartás Elias Alexandre da Silva Corręa írásaiban, Angola, XVIII. század).

A kötet zárásául kapjuk *Sebestyén Éva* tanulmányát (Escravização, escravidão e fugas na vida e obra do viajante-explorador húngaro László Magyar – Angola, meados do século XIX / Rabszolgaság, rabszolgatartás és menekülések a magyar utazó-felfedező Magyar László életében és művében Angolában a XIX. század közepén). E munkának a jelentősége abban áll, hogy szinte elsőként igyekszik összefoglalni idegen nyelven azokat az afrikai rabszolgaságról csak Magyar Lászlótól nyerhető egyedülálló ismereteket, amelyeket a nemzetközi kutatás hazánkfia műveinek angol nyelvű kiadása híján mindmáig nem volt képes hasznosítani, bár néhányan német nyelvtudás birtokában (lásd pl.: Jan Vansina vagy David Birmingham) ismerik és műveikben idézik Magyar László helyzetjelentéseit. Sebestyén

egyébként több vonatkozásban is kitér Magyar életútjának súlyos nehézségeire és tragikus halálra.

Összegzésképpen azt állapíthatjuk meg, hogy bár a kötet direkt etnológiai tanulságokat (néhány kivételtől eltekintve, lásd a dzsagákkal vagy a Magyar Lászlóval foglalkozó dolgozatokat) nem tartalmaz. Azonban azért, mivel a szerzők a rabszolgaságra, az afrikai és a dél-amerikai történelem művelődéstörténetileg és hagyományos kultúra szempontjából is jelentős adalékokat felvonultató korszakának sokoldalú feltárására törekszenek, így az etnológusok figyelmét is megérdemlik.

Denise Vieira Demetrio, Ítalo Santirocchi, Roberto Guedes (organização): *Doze capítulos sobre escravizar gente e governar escravos: (Brasil e Angola – séculos XVII–XIX)* [Tanulmányok rabszolgákról és rabszolgatartókról (Brazília és Angola, XVII–XIX. század)], 2018, Rio de Janeiro, Mauad Editora, 344 o.

Biernaczky Szilárd

Sajtópropaganda német és osztrák módra 1849–1879 között

A német történelem meglehetősen népszerű téma, s ugyanez joggal elmondható az osztrák históriáról egyaránt. A hosszú XIX. század közép-európai hatalmai, nevezetesen az Osztrák Császárság, majd később az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a Porosz Királyság, illetve a Német Császárság külpolitikájának alakulásában rendkívül sok tényező játszott közre. Az egyik ilyen meglehetősen fontos közvélemény formáló faktor éppen a sajtó volt, így a korszak egyetlen tömegkommunikációs eszközének befolyásoló képességét pontosan ebben az időszakban kezdik kiaknázni. A politika és sajtó viszonya időtlen téma, így nem véletlen, hogy a sajtót ebben a korban a „hatodik nagyhatalomként" aposztrofálták. „És ennek a hatodik nagyhatalomnak igen jó volna a dolga, ha még egy hetedik európai nagyhatalom is nem volna: a cenzúra," – írta Jókai Mór találóan.[1]

A kormányok célzott kísérletet tettek a közvélemény befolyásolására a sajtópolitikán keresztül, ezáltal a hosszú XIX. században közvetett módon a németországi sajtó jelentősége megnövekedett és így néhány évtizeddel ezelőtt a történelmet kutatók ezen belül a sajtótörténészek kedvelt témájává is vált. Ezért nem véletlen, hogy Bismarck és Ferenc József korának német és osztrák sajtópolitikája az 1960-as évektől egészen az 1980-as évekig az érdeklődés középpontjába került, s azt különféle tanulmányokban vizsgálták. Általánosságban a sajtókutatás szempontjából az érdeklődés a mai napig nem szűnt meg, sőt szűkebb értelemben a kormányzat és a sajtó viszonyát illetően néhány éve a téma a reneszánszát éli. Ismertetésünkben a sajtó szerepének erejét kívánjuk érzékeltetni Dominik Feldmann munkáján keresztül.

1 Jókai Mór: A sajtó és a cenzúra Magyarországon. In uő: A fekete sereg. A sajtó és a cenzúra Magyarországon. Pest, Athenaeum, 1873. 68.

Dominik Feldmann kiváltképpen érdekes és hiánypótló kutatásba fogott doktori tanulmányai megkezdésekor. Ennek az eredménye könyv formájában is megjelent 2016-ban. Könyvében azt vizsgálja, hogy a porosz és az osztrák kormányok milyen módon befolyásolták a politikát, főként a külpolitikát a sajtón keresztül. A szerző fókuszpontjában a forradalmak után kezdődő időszak és a kettős szövetség létrejöttének időpontja közötti harminc esztendő áll (1849–1879).

Feldmann 2010 és 2013 között az Augsburgi Egyetem Új- és Legújabb Kori Történeti Tanszékének megbízott oktatója, ezt követően pedig az Augsburgi Városi Levéltár munkatársa, aki sokat köszönhet a DAAD-nak (Deutscher Akademischer Austauschdienst), hiszen a hosszas kutatómunkát a szervezet tette lehetővé számára Bécsben és Berlinben egyaránt. Feldmann monográfiájának elsődleges forrásait négy nagy levéltár szolgáltatta, úgy mint a bécsi Österreichisches Staatsarchiv két részlege: Allgemeines Verwaltungsarchiv, és Haus-, Hof- und Staatsarchiv, valamint két berlini levéltár, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, és a Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Ahogy a szerző is megjegyezte, témájához a levéltári források szórványosan álltak rendelkezésére. Munkájához azonban számos nyomtatott forrást használt fel, bár ezen a téren van némi hiányossága a munkájának, ugyanis kevéssé használta azokat a forrásokat, amelyeket már kiadtak és könnyen hozzáférhetőek. A sajtópolitikához tartozó másodlagos irodalmat meglehetősen átfogóan feldolgozta. Kötetének gerincét mégis az általa vizsgált és áttekintett sajtótermékek jelentik. Ezen a téren a szerző óriási anyagot dolgozott fel. A kutatásait Feldmann összesen tíz német és osztrák lapra szűkítette és talán érdemes is ezeket felsorolni: Die Presse; Die Zeit; Frankfurter Journal; Frankfurter Postzeitung; Haude- und Spenersche Zeitung; Kölnische Zeitung; Neue Freie Presse; Norddeutsche Allgemeine Zeitung; Ostdeutsche Post; Wiener Zeitung.

A félreértések elkerülése végett le kell szögezni, hogy Feldmann a német, illetve Németország terminológiát használja a német és az osztrák földrajzi területekre egyaránt.

A szerző munkáját hat nagyobb fejezetre bontotta, amelyeket számok helyett az ABC betűivel jelölt. Az első a bevezetés, a második

fejezet az állam és sajtó fejlődése címet kapta. A harmadik az intézményesített és aktív sajtópolitika Németországban 1848-tól 1859-ig. A negyedik rész a sajtópolitikai eszkaláció és a német kérdés megoldása 1859-től 1866-ig. Az ötödik: A német kérdés után: a nyílt konfliktustól a nyitott szövetségig címet viseli. Az utolsó hatodik befejező fejezetet pedig a szerző „30 év sajtópolitikája: egy rezűmének" keresztelte el.

Mindkét állam harcolt a vezető szerepért a német egység kialakításában, s céljaik elérése érdekében és a közvélemény-formálásához a sajtónyilvánosságot is felhasználta Németországban. Ausztria és Poroszország is felismerte, hogy 1848–1849 után mennyire fontos volt a sajtó ahhoz, ha politikai, illetőleg külpolitikai célokat szeretne megvalósítani. Ugyanakkor ebben a korban nem beszélhetünk szabad sajtóról, mivel erre az időszakra a cenzúra volt jellemző.

A rövid bevezető fejezet betekintést ad a kor technikai fejlődésébe, úgymint a távíró bevezetésébe, a nyomtatási eljárások színvonalának emelkedésébe és ezáltal a tömegsajtó kialakulásába, továbbá képet fest a Vormärz elnyomó sajtópolitikájáról. Feldmann szerint a negatív sajtópolitika lényege az, hogy 1848 előtt erős volt a cenzúra, a forradalmakat követően pedig enyhült. Viszont az 1848-as forradalom nem jelentette a negatív sajtópolitikának a teljes befejezését, hanem azt inkább módszereiben más eszközökkel, mint például illetékekkel, hamis jelentésekkel, kiigazító folyamatokkal és büntetőjogi tilalommal akadályozták. A forradalmakat követően újjáteremtett nyilvánosság szempontjából Berlinben és Bécsben egyaránt nőtt a felismerés, hogy a represszív sajtópolitika már nem elegendő ahhoz, hogy a német közvéleményben szimpátiát ébresszenek a saját pozíciójukat illetően. Mindkét kormány részleteiben ugyan eltérő, de strukturálisan hasonló intézkedéseket hozott kormányzati létesítmények alapításával, melyeknek célja a sajtó befolyásolása volt újságírókon, hírlapokon, hálózatok kiépítésén, befolyásolási csatornák megteremtésén keresztül. A kormányzatok manipulációs tevékenységének bemutatása végett alapvetően ezt a fejezetet eredményesnek ítéljük meg Feldmann munkájában.

A negatív sajtópolitikánál fontosabb volt a pozitív hírlap befolyásolás, amely kísérlet volt a kormányoktól arra vonatkozóan, hogy a kormánysajtót elterjesszék, cikkeket helyezzenek el az újságokban, kapcsolatot ápoljanak az újságírókkal. Ennek további eszközei voltak a kormányzati szempontból fontos újságok megfizetése, a kormányzathoz közelálló lapok közvetlen támogatása díjak és kauciók elengedésével, vagy közvetett módon a példányszámok növelésére az állami hatóságok előfizetéseit ösztönözni. A kormányok álláspontját Németország és Ausztria-szerte intézményesített formában terjesztették, amelyet mind kormányzati helyek koordináltak állami és hivatalos sajtóbizottságokon, sajtóirodákon, követségeken és konzulátusokon keresztül. A sajtó befolyásolásához mindkét kormány részéről pénz állt rendelkezésre kihelyezett sajtóosztályok kialakítása révén, különösen Frankfurt am Main-ban az 1850-ben újjáalakult szövetségi gyűlés helyén, ahonnan a délnémet térségre is hatást tudtak gyakorolni. Az 1850-es években a sajtó irányításának kísérletei olyan titkos kampányokhoz vezettek, mint például az Ausztria által folytatott vámpolitikai kezdeményezések, vagy a poroszok által folytatott egyesülési politika erőltetése, belső német vitákról, továbbá melyek leképezték mindkét nagyhatalom magatartását a krími háborúban, a szövetségi reform kérdésében és végezetül a 1859. évi szardíniai háború kapcsán. Feldmann véleménye alapján az ilyen jellegű sajtópolitika alig tudott hatást gyakorolni a nagypolitikára. Habár a pozitív sajtópolitikát egyértelműnek jellemezhetjük, a gyakorlatba való átültetése azonban többszörös nehézségekkel járt. Feldmann munkájának súlypontja ezen pozitív sajtópolitika bemutatására tevődik.

Feldmann azt vizsgálja, hogy a két ellenséges német állam – Poroszország és Ausztria – miként működtette a saját sajtópolitikáját a másik féllel szemben a domináns vezető szerepért. Így mindkét államban volt konkurencia a különböző kormányhivatalok között. Ha bizonyos hírlapok, újságok és újságírók támogatást is kaptak, nem volt feltétlenül garantált a kormánytámogató tudósítás. Ennek nem utolsó sorban az anyagi fedezet volt az akadálya, amelyet a költségvetésnek engedélyeznie kellett, ami a feladatok nagyságát és költséges-

ségét illetően kevés volt. Eltekintve ettől, a kormányoknak kétségei voltak afelől, hogy vajon az ilyen jellegű intézkedések a kívánt sikert eredményezték-e. Bismarck maga is kételkedett és ezért saját maga is írt cikkeket. Az, hogy Berlin és Bécs a sajtót ily módon befolyásolta, természetesen az összes udvarban, valamint fővárosban ismert volt. Vagyis az ilyen sajtócikkeket félhivatalos közleményeknek vélték és így éppenséggel szükségszerűen diplomáciai bonyodalmakat okoztak. A kedvezőtlen, népszerűtlen cikkek esetében a másik oldal gyorsan gyanút fogott, hogy a közlemények el vannak ferdítve. Így ebben a fénytörésben jól érthető Feldmann munkájának az alcíme: A sajtó felfedezése a porosz és osztrák külpolitikában.

A sajtóbefolyásolás mértéke az 1860-as években megváltozott, amikor is mindkét oldalon az újjászervezett sajtópolitika elégtelensége miatt változásokat irányoztak elő, melynek következtében a korábbi hivatalokhoz képest a külügyminisztériumok nyertek nagyobb befolyást. Példának okáért az újonnan felmerülő szövetségi reformkérdéssel kapcsolatban egyfajta célzott indiszkréció alakult ki, amit Berlin és Bécs is a sajtón keresztül alkalmazott, s megkezdődött a kölcsönös szemrehányások időszaka az ilyen intézkedéseket illetően. Az 1866-os háborúnak az előestéjén igazi sajtóháború bontakozott ki, mert mindkét hatalom a németországi közvéleményre kívánt hatást gyakorolni. A háború után a helyzet semmit sem változott, mert a bosszút remélő osztrák külügyminiszter, Friedrich von Beust esküdt ellenségével, Bismarckkal párbajozott a hírlapok hasábjain, és ezáltal a sajtón keresztül folytatott agitáció sajátos színhellyé vált a klasszikus diplomácia mellett. Végezetül ez a fajta propaganda teljesen más mederbe terelődött, mivel a német egység megvalósulását követően Bismarck azon fáradozott, hogy Ausztriában a német szomszédokkal való megbékélést célzó hangokat erősítse. Hogy ez mennyiben járult ténylegesen hozzá az 1879. évi kettős szövetség megteremtéséhez, annak kifejtését Feldmann mellőzi, ezáltal a kérdést nyitva hagyja.

A korábban megjelent szakirodalomhoz képest a szerző teljesebb képet fest a német és az osztrák sajtószervezet történetével kapcsolatban. Feldmann egyrészről megírta a porosz és az osztrák sajtópolitika szervezettörténetét a csekély levéltári forrás ellenére, és kibőví-

tette azt egy rövid összehasonlító kitérővel, ami a III. Napóleon alatti francia sajtópolitika szerveződéséről szól. Másrészről a kötet hiányos, mivel a sajtópolitika sikeréről és sikertelenségéről alig olvasható konklúzió, összegzés a feltárt levéltári anyag alapján. Feldmann ugyanis abból indult ki, hogy a porosz–osztrák párbaj többé-kevésbé lezárt kétoldalú térben zajlott, s kevésbé vette figyelembe a nemzetközi kontextust. Ebből kifolyólag alig reflektál néhány további kiéleződött eseményre az adott időszakban, mint például Bismarck és Beust sajtókezelésére a luxemburgi válságban, vagy a krími háború által generált keleti kérdés tekintetében. Úgy tűnik, mintha Feldmann kivette volna az interpretációjából azt a szempontot, hogy a belső német összeütközések a nemzetközi nagyhatalmi kapcsolatok keretein belül zajlottak volna.

A kötet terjedelmét tekintve összesen 249 oldal. A Duncker & Humblot kiadó kézikönyvtár sorozatára, – vagy ahogy a németek nevezik: zsebkönyveire – nem jellemző az illusztrálás, így ebben a kiadványban sem szerepelnek képek, illetve diagramok valamint táblázatok. A kötet legvégén pedig kétoldalas szaknévmutató kapott helyet.

Az ismertetett kötetet ajánlom minden olyan olvasó számára, aki érdeklődést mutat a Porosz Királyság, a Német Császárság, a német külpolitika, illetve az Osztrák Császárság, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia kezdeti külpolitikája és nem utolsó sorban a sajtótörténet iránt.

Dominik Feldmann: Von Journalisten und Diplomaten. Die Entdeckung der Presse für die Außenpolitik in Preußen und Österreich 1849–1879. (Újságírókról és diplomatákról. A sajtó felfedezése a porosz és az osztrák külpolitikában 1849–1879 között) Berlin, Duncker & Humblot Verlag, 2016. 249 oldal.

Kárbin Ákos

Egy nemzetállam születése

A román identitás egyik hagyományos narratívája a román nemzetet kiemeli a balkáni, illetve a környező népek köréből, és egyfajta *grande nation* tulajdonsággal ruházza fel. Hasonlóan a többi „kiválasztott" néphez a román gondolkodási séma szerint a dákok és a rómaiak keveredéséből létrejövő, majd a római visszavonulás után helyben maradó lakosság eleve keresztény, és nem volt szükség megismertetni vele a jézusi tanítást és vallást. Ugyanakkor – tartja a narratíva – e kis újlatin nép a nagy „idegen tengerben" sokszor került szembe a nála sokkal erősebb elnyomókkal (Oszmán Birodalom, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia), és erejét jóval meghaladó feladatokkal (kereszténység megtartása, a fejedelemségek „kis" egyesülése, Nagy-Románia megalkotása stb.). Ebből következik az a szilárd meggyőződés, mely szerint a román nemzet önmagában is elég erős ellenállni a világnak és a környező fenyegető hatalmaknak. E meggyőződés fontos részét képezte és képezi a román nacionalizmus mitológiájának. Ugyanakkor nem botorság kijelenteni, hogy a román történészeknek jelentős szerepük volt e mitológia fenntartásában, ezáltal az egységes állameszme, majd az azt megtestesítő Nagy-Románia megteremtésében, hiszen történelmileg elsősorban ők legitimálták ezt a XIX. század elejétől elindult folyamatot, mely részben napjainkban is zajlik.

A modern Románia elmúlt másfél évszázados történetének politikai és társadalmi sokkjait górcső alá véve, és a tankönyvek hagyományos kliséinek csapdáit elkerülve igencsak eltérő szempontok nyílnak meg egy figyelmes és mindent átfogó elemzés következtében. Lucian Boia könyveiben ezeket a szempontokat próbálja bemutatni nem akármilyen zavart okozva a nemzeti kommunizmus ideológiai

légkörében szocializált történész társadalomban és a széles olvasóközönségben egyaránt. A román sztártörténész korábban elemzett témáinak – az I. világháború mások szemével, történelem és mítosz a román köztudatban, az 1918-as nagy egyesülés nyertesei és vesztesei, Románia mássága, az elmúlt századforduló németorientáltsága, a második világháború előtti és utáni román értelmiség kudarcai és tévelygése – új perspektívába való helyezésével tényként állapítja meg, hogy a balkáni ország modern történelme során (értsd Románia léte óta) mindig más utakat keresett, szomszédjaihoz képest más irányban indult el, gyakran túltaktikázta magát, és legtöbbször, – még ha későn és kerülőkkel is –, de a szerencse segítségével megtalálta sikerének kulcsát, hiszen az elmúlt évszázad a románság százada volt.

A dekonstruktivista történész *Hogyan románosodott el Románia* című művének bevezetőjében a román közbeszéddel ellentétesen, egyenesen meghökkentő módon kijelenti, hogy az ország nem volt mindig teljességében román. Ha a hagyományos etnicista és vallásos szempontokat vesszük alapul, akkor az az igazi román, aki egyben ortodox vallású is. Ergo, az erdélyi románság egy része – akik közt igen elterjedt a görög katolikus (unitus) vallás – ebben a tekintetben nem is számíthat „igazi" románnak. Az ország történelmi tartományai közül a „hegyen túliak" (Erdély és Észak-Bukovina) főleg magyar, majd osztrák és Habsburg vonásokat hordoznak; Dobrudzsa a hosszú török fennhatóság miatt iszlám jelleggel bír; Besszarábiában pedig az eloroszosodás folyamata zajlott, mely ma is érezteti hatását. Igaz, a románság mindezen tartományokban relatív többséget alkotott, de a kisebbségek domináns jellege – főleg a magyarság és a németség esetében – megkérdőjelezhetetlen. Az idegenek hatása a fejedelemségekben is tetten érhető. A középkori oszmán előretörés hatására sok balkáni keresztény – görögök, albánok, szerbek, bolgárok – telepedtek le a Dunától északra. A románság nem nagyon mutatott hajlandóságot a kereskedelem és a kézművesség gyakorlására, ezért az itt új hazát találó idegenek kisajátították ezeket a foglalkozásokat. A városi lakosság összetételében is állandó fluktuáció mutatkozott az évszázadok során, de a Kárpátokon túl is inkább idegenek – örmények, németek, zsidók, bolgárok, görögök, magyarok

– voltak túlsúlyban a nagyobb városokban. A hagyományos román arisztokrácia kimondottan balkáni származású, zömmel görög. Magát Mihai Viteazult (Mihály vajda), a nemzeti egység megszemélyesítőjét is görög anya szülte. Míg Havasalföldön az értelmiségiek és az arisztokrácia körében kizárólag a görög hatás érvényesült, addig Moldvában – párhuzamosan az isztambuli Fener negyedből származó uralkodók és azok családjai és kegyencei letelepedésével – egyre jobban érződik a Galíciából érkező zsidó bevándorlók befolyása.

Mindezen idegenek jelenléte a román nemzeti eszme erősödésével terhessé válik, béklyója az egységes nemzetállam létrejöttének. Természetesen az idegen néha „szép", hiszen az ország civilizációs felzárkózásában szerepet játszik, de túlnépesedése – legyen az „objektív és szükségszerű" – és állandó jelenléte frusztrációt és türelmetlenséget vált ki a többségi nemzetben. Nem is beszélve arról, hogy az „évszázados nemzeti elnyomás" lerázása után a modern román nacionalizmus legitimitást keresve a románságot összekötő vallásos, kulturális-etnikai és vérségi tradicionális kötelékekre hivatkozik, és az egységes nemzetállam megvalósulásában látja „több évszázados" álmait beteljesítve. Ez az „egységes" filozófia uralta és jelenleg is befolyásolja a mindenkori román politikai mentalitást.

Boia opusa három időszakra tagozódik. Ezek: (1) Ó-Románia, (2) Nagy-Románia és (3) a kommunista és a posztkommunista időszak Romániája.

(1) 1859-ben Európa térképén új, kezdetben a Moldva és Havasalföld Egyesült Fejedelemségei nevet viselő államalakulat jelent meg. A krími háborút lezáró béke alapján a két román fejedelemséget a Porta és a nagyhatalmak (Nagy-Britannia, Poroszország, Piemont, Ausztria és a Második Francia Császárság, valamint „deklaratív" módon az Orosz Birodalom) gyámsága alá helyezték. A két fejedelemségben egymástól függetlenül Alexandru Ioan Cuza ezredest választották meg uralkodónak, ezáltal a két állam egyesült.

Cuza 1859. július 12-én aláírta a 276. számú uralkodói rendeletet, mely a Központi Statisztikai és Adminisztratív Iroda létrehozásáról szólt. Az Iroda irányításával 1859–1860 folyamán végzték el Mold-

va és Havasalföld területén az első népszámlálást, mely a lakosság számát életkor, nem, vallás, családi állapot, mesterség, anyanyelv és lakóhely szerint mérte fel. Lucian Boia kötetében csak érintőlegesen említi meg ezeket az adatokat. Inkább az 1899-es, majd az 1912-es népszámlálási adatokat értelmezi. A XIX. század utolsó és a XX. század első népszámlálása szerint Ó-Romániában 5.956.690, illetve 7.234.920 lakos élt. A népszámlálási adatsorok az állampolgárságra és vallásra vonatkoznak, de nem tartalmazzák a nemzetiségi hovatartozást, illetve az anyanyelvvel kapcsolatos adatokat sem. A szerző megjegyzi, hogy az állampolgárságra vonatkozó statisztikák zavarkeltőek lehetnek, mert a Dobrudzsában élő török állampolgárok, akik a Porta „elnyomatása" elől menekültek el, nem feltétlenül muzulmán vallásúak, tehát nem törökök, hanem főleg ortodox arománok, míg a helyben élő, román állampolgárságú lakosság zömmel török. Az arománokéhoz hasonló a helyzet az erdélyi és bukovinai származású románok esetében is, akik a Monarchia állampolgárai a szintén erdélyi görögkeleti szerbekkel és ukránokkal egyetemben. Ezzel ellentétben az erdélyi származású, a hatalom által nem kedvelt és „hitehagyott" görög katolikus egyházhoz tartozó románokat a „katolikusok" kategóriába jegyzik. (Ezáltal nem állapítható meg az Erdélyből elmenekültek száma.)

Első látásra tehát az ország egységesnek tűnik: 1899-ben a lakosság 92,5 százaléka román állampolgárságú, míg 1912-ben ez az arány 93,47 százalékos (1860-ban 95,2 százalék volt). Tehát léteznek az országban idegen állampolgárok (monarchiabeli, birodalmi német, török), állampolgárság nélküliek (Oroszországból menekült zsidók), valamint jelentős többségben román állampolgárok. Egy részletesebb és figyelmesebb elemzés azonban mást mutat. A statisztikában nem jelennek meg a cigányok, akiknek a száma ebben az időben 250-300 ezerre tehető,[1] hiányzik az 1899-ben 65 ezres katolikus csángó népesség, továbbá a románok közt szerepelt 4500 protestáns, 3500

1 A szerző hivatkozása: Viorel Achim: *Tiganii în istoria României* [A cigányok Románia történetében]. Editura Enciclopedică. Bucureşti, 1998. 104 o. (Magyarul lásd: Viorel Achim: Cigányok a román történelemben. [szerk.: Komoróczy Géza, Benda Gyula, Gyurgyák János.] [Ford.: Török Blanka Csilla.] Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 254 o. ISBN: 963-379-913-9

örmény és 4272 izraelita hitű. Ezáltal a románok részaránya már 85 százalék alá csökken.

Ha a lakóhelyek szerinti megoszlást vesszük figyelembe, akkor határozottan artikulálódik a két eltérő jellegű Románia léte. A különbség az „alól" és „felül" között nemcsak társadalmi és gazdasági, hanem nagyrészt etnikai jellegű. A moldvai városokban a románok részaránya alig valamivel haladja meg az 55 százalékot. Jászvásár (Iaşi) esetében a román elem 1899-ben 50,7 százalékos, de 1912-re kisebbségbe szorul (42,33 százalék). Hasonló a helyzet a többi moldovai város esetében is. Az „idegen és védelem nélküli" elem főleg zsidó vallású. Havasalföldön a legidegenebb város Brăila, ahol a románok 58,9 százalékban élnek, mellettük a zsidó (19,2 százalék) és a görög (8,7 százalék) a legnépesebb közösség. Bukarest sem kivétel: az egyesülés után fővárossá váló település robbanásszerűen növekedésnek indult (többek közt Jászvásár rovására). 1889-ben az 276 178 lelket számoló összlakosságból 65,54 százaléka román állampolgárságú, míg 1910-ben ez a szám 341 321-re nőtt (70,1 százalék). Az idegenek közül legszámosabbak a Monarchia állampolgárai, ők összesen 37 884 vannak. Vallás alapján a román állampolgárok többségében ortodoxok, de találni köztük zsidókat, protestánsokat, katolikusokat és örményeket. Az osztrák–magyar állampolgárságú népesség vallási megoszlása: 10 966 görögkeleti, 927 zsidó, 18 541 katolikus, 7346 protestáns. Bukarest város 1899-es évkönyve részletesen tartalmazza a lakosság számát, utcáról utcára bemutatva a Kis Párizsban élők nemzetiségét és foglalkozását. Ebből körvonalazódik az idegen elem túlsúlya az értelmiségi pályákon. Például a közhivatalnokok esetében az összes 4307-ből 1678 román, 1696 zsidó, 517 osztrák–magyar, 132 birodalmi német. Hasonló az eset a fogorvosoknál, a mérnököknél, a kereskedőknél, orvosoknál stb. Az elmúlt századforduló idején az országban 1000 főre 79 idegen jutott, ami Romániát a második helyre vetette ebben a tekintetben (első helyen Svájc állt 115 idegennel, a harmadikon pedig Dánia 32-vel).

Különös és egyedi a helyzet Dobrudzsában. Az 1877–1878-as orosz–török háború után újra Romániához kerül e tartomány, amit az Oroszország által bekebelezett Dél-Besszarábiáért kap cserébe a már

hivatalosan is királyságnak elismert állam. A tartomány lakosságáról nincsenek adatok, 150–225 ezerre saccolja Boia. Véleménye szerint a túlsúlyban muzulmánok lakta területe, a Kadrilaternek nevezett, Bulgáriához csatolt részével képezhetett volna egy iszlám államot. A *Román enciklopédia* adatai szerint 1890-ben húsz nemzetiség élt a területen. Ezek lassan eltűntek, részben elköltöztek, főleg repatriáltak, részben a főleg Dél-Erdélyből ingyenes földosztás ígéretével érkezett román telepesek bevándorlása miatt. 1899-ben a terület lakossága elérte a 267.808 főt, amiből becslések alapján a románok száma 120 ezer volt. 1912-ben a népesség elérte a 380.430-at, ebből 216 ezer román, 51 ezer bolgár, török valamivel 20 ezer fölött, tatár szintén és 10 ezer görög. 1880. március 19-én életbe lépett a Dobrudzsa adminisztratív átszervezéséről szóló törvény, ami automatikusan állampolgárságot adott a területen élő összes volt török állampolgár számára. Ez a lépés a tartomány majdnem egész lakosát románná nyilvánította. A második balkáni háború során Románia bekebelezte Kadrilatert is. Ezáltal a románság Dobrudzsában újra kisebbségbe került. Boia rámutat, hogy román részről bármilyen etnikai szempontú igény megalapozatlan a 7700 négyzetkilométeres területre vonatkozóan. A bolgár népszámlások szerint a századfordulón a 259 ezer lakosból 116 ezer bolgár, 105 ezer török, 11 ezer tatár és alig 6200 volt román. A második balkáni háború területnyeresége után a román politikai elit rövid ideig le kellett mondjon az etnikai homogén állam illúziójáról.

Annak ellenére, hogy az idegenek hasznosak voltak az ország számára, az étranger mégis idegenszívű volt, ezért a román népet és földet két „szűrő” segítségével próbálták megvédeni. Egyrészt törvényekkel lehetetlenné tették vidéken ingatlan szerzését nem román állampolgár számára, másrészt az idegen állampolgárok vagy az állampolgárság nélküliek a befektetés szándékával érkezők kivételével igen nehezen kaphattak letelepedési engedélyt, esetleg állampolgárságot. Nem csoda, hogy Boia elhárítja a román politikai elitre vetődő antiszemitizmus vádját azzal, hogy a zsidók emancipálását csak azért az I. világháború után, Európában utolsónak iktatták törvénybe, mert a negatív megkülönböztetés vallástól függetlenül érvényesült minden

hontalannal szemben. Az 1864. augusztus 20-án megjelent és Cuza által aláírt törvény azonban kimondja, hogy „vidéken zsidóknak nem megengedett az ingatlan vásárlása”.

Ha magát a román állampolgárságú görögkeletieket vizsgáljuk, ők sem tűnnek nagyon egységesnek. Elég csak a nagybirtokos arisztokráciát egy kicsit górcső alá venni: a Rosetti és a Cantacuzino család görög, a Ghica albán, a Sturdza szintén balkáni. Boia Eminescut idézi, aki megjegyzi, hogy a liberális párt tagjai „vastagnyakú bolgárok és vékonyorrú görögök gyűjteménye”. A csúcsértelmiség sem kivétel, de idővel mindnyájan románnak vallják magukat. Elmondható tehát, hogy 1914 előtt a Regát egy vidéki tradicionális társadalomból, valamint egy városi, kozmopolita, főleg francia és német civilizációs befolyás alatt álló román értelmiség és a sokszínű idegenek alkotta világából tevődött össze. Nem csoda, hogy az egységesítés hívei ország-világ előtt kinyilatkozták, hogy egyetlen nemzet létezik, ez a román, és a még létező kisebbségeket az oktatáspolitika révén homogenizálni kívánják. Ennek legnagyobb akadályát az idegen és a nem görögkeleti iskolák létében látták (1914-ben Bukarestben például 15 katolikus iskola működött, ahol összesen 3914 diák részesült oktatásban). Spiru Haret közoktatásügyi miniszter ezen iskolák működését akadályozó intézkedések révén valóságos Kulturkampfot hirdetett a nem ortodox oktatási intézmények ellen.

A fejezet Erdély, Bukovina és Besszarábia háború előtti népszámlálási adatainak bemutatásával végződik. Erdély esetében a Magyar Szent Korona Országainak 1910 évi népszámlálása képezi forrását. Boia rámutat arra, hogy a Regáton kívüli térség nem „egyszerűen” román, hanem csak többségében román, mivel mindhárom provinciában a lakosságnak valamivel csak több mint felét alkotta a román elem.

(2) 1918 végén átalakult Európa térképe, megjelent Nagy-Románia. Az ország területe 137 ezer négyzetkilométerről 295 ezer négyzetkilométerre hízott. Népessége 7,2 millióról 18 millióra nőtt. Annak ellenére, hogy minden tíz lakosból három nem vallotta románnak magát, az 1923-ban elfogadott alkotmány „egységes nemzetállam-

ként" definiálja az országot. Mondhatni – állapítja meg Boia – a homogenitás hiánya sarkallta a politikai elitet ezen igencsak artikulált deklarációra. A szerző felhívja a figyelmet, hogy a román akadémia által is jóváhagyott legújabb történelemértelmezés szerint Nagy-Románia a románság által mindig is lakott területeknek az anyaországhoz való csatlakozása révén jött létre, ahol a mozaikszerűen megjelenő kisebbségek csak cseppet képeznek a román tengerben. Ebből kifolyólag minden fajta területi autonómia, regionalizmus megalapozatlan és káros. Pedig – állítja Boia – jól láthatóan az országban körvonalazódnak a regionális különbségek – az orosz Besszarábia, a bolgár Dél-Dobrudzsa (Kadrilater), na meg a Székelyföld –, melyeket a központosított hatalom egyszer és mindenkorra véglegesen leradírozna a térképről.

A jelenlegi hivatalos narratíva szerint a Nagy Háború utáni Románia kesztyűs kézzel bánt a kisebbségekkel – igaz, nem önszántából, hiszen 1919 végére a nagyhatalmaknak sikerült az utolsó vonakodó újonnan alakult közép-, illetve kelet-európai államot is kisebbségvédelmi szerződés aláírására rábírni. Ezáltal Romániát is kötelezték a kisebbségvédelmi szerződések elfogadására, amelyeket aztán hatálybalépésük után állandó nemzetközi garancia és nemzetközi ellenőrzés alá helyeztek. A szerző rámutat, hogy „naivság lenne azt hinni, hogy az egységes román állam sokat törődött volna a gazdaságilag jobb körülmények közt élő és kulturálisan is magasabb szintet elérő kisebbségek védelmével". A nemzetiségek lassan felőrlődnek, elvesztik identitásukat, ahogy 1792 után történt Franciaországban, vagy pedig a politikailag korrekt szempontból kifogástalan finn demokráciában.

Nagy-Romániában az első népszámlálásra 1930-ban került sor. Ekkorra már a hontalanok is állampolgárságot szereztek: az 1918. december 30-án jóváhagyott kormányrendelet a Romániában született hontalanok számára megítéli az állampolgárságot. A népszámlálás adatai sokatmondóak: a 18 milliót meghaladó lakosságú állam igen kevéssé urbanizált (városlakók száma alig 3,6 millió), és annak ellenére, hogy a többség román etnikumú (71,9%), a kisebbségek helyenként elérik a 20–50 százalékot. Ez a helyzet elsősorban Dél-

Dobrudzsában, ahol a románság továbbra is kisebbségben él (44 százalék). Erdélyben a „többség” 57 százalékos értéket ér el, de a városokban – Kolozsvár (35 százalék), Brassó (34 százalék), Temesvár (26 százalék) – kissebségben maradnak. Erdélyt nem csak az etnikai, hanem a vallási sokféleség is jellemzi: a görögkeleti vallásúak részaránya alig haladja meg a 31 százalékot. Bukovinában a románok a lakosság 44 százalékát teszik ki. Igaz, 1918 előtt sem voltak túlsúlyban,[2] míg a románt anyanyelvként beszélők alig érik el a 41 százalékot. A tartomány központjának, Csernovcinak (Cernăuți) a népessége 112 ezer fő volt. Ebből 42 ezer zsidó, 30 ezer román, 16 ezer német, 11 ezer rutén.

Besszarábiában sem volt sokkal jobb a helyzet: a terület egészében abszolút többségben élő románok (56%) kisebbségben élnek Kisinyovban (114 ezer lakosból 48 ezer román, 41 ezer zsidó, 19,7% orosz), ahol az orosz nyelv még mindig túlreprezentált. A kisebbségben élő etnikumok kivétel nélkül igyekeztek kialakítani azokat az élettereket, azt a világot, megtartani azt a kultúrát, amelyben otthonosan mozogtak, hiszen a föléjük kiterjeszkedő új hatalom agresszív nyomást gyakorolt rájuk. Ezzel magyarázható, hogy sok helyen elutasították az állam nyelvét, és még 1930-ban is voltak olyan területek, ahol a lakosság nem értette meg azt. Hotin, Cetatea Albă, Csík és Udvarhely megyék álltak az élen ebben a „lemaradásban”.

Ha a nemzetállamokat egy nemzet képezi – mutat rá Boia – akkor a kisebbség a többségi nemzet részévé szokott válni, Romániában azonban az etnikai kisebbségek nem azonosultak sem az állammal, sem a románsággal. Nem is volt ilyen jellegű elvárás, és a hatalom is idegennek, mi több, megbízhatatlanoknak tekintette őket. A legfőbb fejfájást a „regátiak” számára azonban a kisebbségek gazdasági ereje képezte: egy 1938-as iparkamarai statisztika szerint az ipari és kereskedelmi vállalatok 31,1 százalékos részarányban zsidó, illetve további 20,3 százaléka más, nem román nemzetiségű tulajdonban voltak.

2 Marius Petraru, Anna Kaźmierczak: *Polacyna Bukowinie w latach 1775–1918: z dziejów osadnictwa polskiego* [A lengyel Bukovina 1775 és 1918 között: a lengyel települések történetéből]. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków: 2004. 222 o.

Ez a mutató területileg is igen megosztott volt: Erdélyben például a románság a vállalatok alig 30 százalékát birtokolta, Észak-Bukovinában 17 százalékát, míg a Körösök vidékén és Máramarosban 21 százalékát mondhatta magáénak.

A gazdasági észak–déli és nyugat–keleti irányú lejtő a kultúrában is tükröződött: a lakosság 57 százaléka írástudatlan volt. A legtöbb analfabétát Olténiában és Besszarábiában jegyezték, míg a legkevesebbet Erdélyben és a Partiumban. Egy képzeletbeli kultúrgeográfiai térkép az írástudók legmagasabb részarányát Brassó és Szeben megyékben ábrázolná.

Az opusban külön fejezet foglalkozik a romániai oktatással, hiszen az iskola képezi az egyik leghatékonyabb elnemzettelenítési és integrációs eszközt. A hatalom felismerte, hogy analfabétákkal nem lehet demonstrálni a kultúrfölényt. Ezért a két nem román nyelvű egyetemet – magyar Kolozsvárott és német Csernovciben – már 1919-ben románosították. A két világháború közötti 22 év során a felsőoktatás nyelve csakis a román volt, és ebben kizárólag román nemzetiségű oktatók vettek részt. A diákok természetesen nem csak a román etnikumúak közül kerülnek ki, ezért a harmincas években létszámstopot rendeltek el. Ennek megfelelően a kisebbségek sorából csak egy bizonyos számú diákot vesznek fel az egyetemekre. Főleg a lakosság 4 százalékát jelentő zsidó származásúak beiratkozását kívánták korlátozni. Mindezen intézkedések ellenére is a zsidó egyetemisták részaránya az 1933/1934-es tanévben 14 százalék volt a felsőoktatásban tanulók közt, míg az 1938/1939-es tanévben 8 százalékra csökkent. Habár törvénybe sosem foglalták a numerus clausust, a nagyobb egyetemi központokban (Kolozsvárt már 1922-től) korlátozták a nem keresztény diákok beiskoláztatását. A lakosság 7%-át kitevő magyarság a felsőoktatásban a két tanév során 3,5 százalékban, valamint 2,9 százalékban volt jelen.

Az egyetemektől eltérően az általános iskolák esetében az etnikai kisebbségek nyelvén több intézmény is működött. Boia a Csernovciban zajló oktatást hozza fel példaként, ahol a létező gimnáziumokat felosztották a nemzetiségiek között. A városban működött

román, német, zsidó, lengyel és rutén tannyelvű középiskola. Ezek a ’30-as években lassan kétnyelvűvé váltak, majd elsorvadtak, beolvadtak a többségi oktatási intézményekbe. Csak a gimnáziumok esetében beszélhetünk anyanyelvi oktatásról, ugyanis 1919. szeptemberérben az összes állami elemi iskolában románul indult meg a képzés. A Kormányzótanács Közoktatásügyi Igazgatóságának alapvető koncepciója szerint az etnikai kisebbségek oktatására csakis a felekezeti iskolákban nyílhat mód. Ennek megfelelően a magyar nyelv jelentős mértékben kiszorult az állami iskolákból. A Kormányzótanács 15673/1919. számú rendeletével ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti kisebbségek egyházai szükség szerint új iskolákat hozzanak létre. Az intézkedés eredményeként a magyar felekezeti iskolák száma rövid idő alatt jelentősen növekedett. A rendelet szerint azonban a Kormányzótanács által román eredetűnek minősített településeken az oktatás jogát kizárólag az államra bízta.

Az erdélyi magyarok és németek hajlandóak voltak saját iskoláikat anyagi áldozatok révén is támogatni és fenntartani, amit a hatalom az integrálódás elutasításaként értelmezett. Reakcióként rendeletet foganatosítottak, mely szerint a kisebbségek a román tannyelvű iskolák kivételével csakis a saját anyanyelvű oktatási intézményeikben tanulhatnak. Ez a lépés elsősorban az elmagyarosodott erdélyi zsidók és a bihari és szatmári svábok ellen irányult.

Az egységesítő központosító politika és a vallási és etnikai kisebbségek iránti türelmetlenség a liberális kormányokat jellemezte. Ion C. Brătianu (1864–1927) negyedik mandátuma idején „szenzációs” körlevelet intéztek a besszarábiai iskolaigazgatóknak. Az oktatási miniszter által jegyzett 232/1923. számú dokumentum megtiltja a tanárok és tanítók számára, hogy az iskola területén oroszul beszéljenek. Kivételt csak a románul nem értő diákok szüleivel tehetnek. Erdélyben – a dokumentumok alapján – ellentétes jelenség figyelhető meg. Egy megyei tanfelügyelői ellenőrzés jegyzőkönyvében arra hívják fel a minisztérium figyelmét, hogy Udvarhely megyében a magyar tanítók elmagyarosító folyamatot generáltak a román nyelv oktatásban való mellőzése miatt. Ez az

elnemzettelenítés Székelyföldön és a nyugati határ mentén érhető tetten.[3]

1935-ben politikai sikertelenségnek, kudarcnak könyvelték el az eltelt másfél évtized alatt végbement erdélyi románság elmagyarosodását. A közoktatásügyi miniszter tanácskozást hívott össze ebben az ügyben, ahol – amennyiben magyarországi románok hajlandóak lennének a határ romániai oldalára telepedni – a lakosságcsere kérdését is felvetette, majd további intézkedések foganatosítására utasítja a megyei tanfelügyelőségeket: iskolák és templomok építésére, valamint román vállalkozók és kereskedők Székelyföldre való telepítésére. Természetesen Erdélyben a magyarok jelenléte képezte az egységes nemzet kialakításának akadályát. Ez az ellenségkép érhető tetten Besszarábiában az oroszok, míg Dél-Dobrudzsában a bolgárok esetében. Erdélyben a németek, míg Dél-Dobrudzsában a törökök inkább szimpátiát váltottak ki, velük szemben sokkal elnézőbb volt a hatalom. Számukra valamilyen ellensúlyozó szerepet szánt Bukarest.

A hatalom szemében azonban a zsidóság képezte a legnagyobb szálkát a gazdaságban betöltött szerepe és a nyomtatott sajtó feletti uralma miatt. A jobboldali kormányok antiszemitizmusát a zsidó értelmiségnek a politikai palettán történő balra tolódása is táplálta.

A „kisebbségi" sorsot a bekebelezett tartományok nem balkanizálódott román értelmisége sem kerülte el. A Romániával való egyesülésért küzdő erdélyi és besszarábiai politikai elit hiába reménykedett autonómiában vagy valamilyen önkormányzatiságban. Az Averescu-kormány 1920-ban feloszlatta az Erdélyben működő Kormányzótanácsot. Ennél rosszabbul járt a Besszarábia Romániával való egyesülését kimondó Országtanács, mely 1918 novemberében elkövetett egyetlen történelmi tette után szintén a felszámolás sorsára jutott. 1923-ban a Nemzeti Liberális Párt által beterjesztett alkotmány szentesítette az egységes nemzetállam létét. 1924-ben besszarábiai román politikusok memorandumot intéztek a királyhoz „a tartomány két-

3 1925. december 12. M.O. 283. számú törvény 39. cikke elrendelte, hogy bármilyen nyelvű és fokú magániskolában kötelező a román nyelvnek, Románia történelmének és földrajzának román nyelven történő oktatása. Ezeket a tárgyakat csak a román nyelvet ismerő és képesített tanárok oktathatták.

ségbeesett helyzetéről", amit liberális politikusok okoztak. 1938-ban hasonló jellegű petíciót fogalmazott meg 50 erdélyi parasztpárti politikus,[4] melyben szintén a liberális hatalom gazdaságra kiható kártékony politikáját és az „elkövetett igazságtalanságokat" leplezték le. A tiltakozás végül az uralkodó elutasító magatartása miatt kudarcot vallott.

A harmincas évek végére a központi hatalom megérti, hogy a teljes asszimiláció nem valósítható meg, ezért kétoldalú egyezményekben gondolkodtak, melyek révén lakosságcserével megoldható lenne a homogenizálás. 1936. szeptember 4-én Törökországgal kötöttek konvenciót, aminek következtében 70 ezer muzulmán hagyta el Dél-Dobrudzsát. A német–szovjet megnemtámadási szerződés (Molotov–Ribbentrop-paktum) következtében a Szovjetunióhoz került Besszarábiából 93 ezer, Észak-Bukovinából 44 ezer német repatriált. Az 1940. október 22-én a Harmadik Birodalom és Románia között aláírt egyezmény alapján Dél-Bukovinát 55 ezer, míg a Bulgáriának átadott Dél-Dobrudzsát 14,4 ezer német hagyta el. Ugyanakkor lakosságcsere zajlott le a két Dobrudzsa között is. 1940 őszére Dobrudzsa 90%-ban elrománosodott.

Észak-Erdély Magyarországhoz való visszatérte újabb csapás a román állam számára. Román források szerint az észak-erdélyi lakosság továbbra is román többségű (50,2 százalék), míg a magyarok 37,1 százalékban, a zsidók 5,7 százalékban, a németek 2,8 százalékban vannak jelen.

A „kifli alakú" Romániában 1941-ben végeztek népszámlálást. A 13,5 milliós lakosság többségét a románok képezték (87,4 százalék). A kisebbségek közül a németeket (4 százalék) és a magyarokat (3 százalék) jegyzik. A feltehetően 302 ezret kitevő zsidóságot a „többi nemzetiségek" rubrikába sorolták. Az Antonescu-kormány nyíltan felvállalta az etnikai tisztogatást: a Transznisztriában létesített táborokban minimum 120, maximum 270 ezer kitelepített zsidó lelte halálát. Helyükbe Olténiából szándékoztak telepeseket hozni.

4 1926-ban az Erdélyben, a Monarchia idején működő Román Nemzeti Párt és az ó-romániai Parasztpárt egyesüléséből alakult. Miután a Nemzeti Párt elérte célját, a Romániával való egyesülést, e fúzió által országos politikai szereplőként kívánt előlépni.

Ez a terv azonban nem valósult meg. Kivételt képez az a pár száz dél-dobrudzsai román család, akik Bukovinában és Besszarábiában leltek új otthont.

A háború alatt és után Erdély 150 ezer németet vesztett. Közülük 70 ezer a Wehrmacht és a Waffen SS soraiban harcolt, a többieket kitelepítették. A román narratívák szerint Észak-Erdély visszacsatolása az igazság helyreállítását jelenti. Boia azonban rámutat – ilyet román történész még nem írt le – arra, hogy Magyarországnak is jogos igénye lett volna e területre, de a demográfiai adatok végül Bukarestet igazolták. Véleménye szerint a romániai választások kimenetele – a Petru Groza-kormány megalakulása – képezte a fő érvet, hogy a Szovjetunió végül Romániának szánta Észak-Erdélyt.

(3) A népi demokrácia első népszámlálására 1948. január 25-én került sor, mely Nagy-Romániához viszonyítva egy lakosságában és területében megfogyatkozott, de sokkal egységesebb ország képét mutatta. Az utolsó népszámláláshoz képest nem jegyezték a nemzetiséget, hanem a beszélt nyelvet. Az ország teljes népessége elérte 15,8 milliót, ebből 13,5 millió román anyanyelvű, 1,44 millió magyar és 343 ezer német. A jiddisül beszélők száma 138 ezer volt (a Zsidó Világkongresszus 1947-es adatai szerint a romániai zsidóság ténylegesen 428 ezer lelket számlált). A népszámlálást szervezők és levezetők célja egyértelműnek tűnt: az etnikai heterogenitást minél jobban elleplezni, és – ahogy a többi kelet-európai „demokráciában" – a népek hamis diadalát hirdetni.

A kommunizmus mindent a feje tetejére állított: a kor szimbolikája szerint az internacionalizmus jegyében a román Gheorghe Gheorghiu-Dej, a zsidó Ana Pauker és a magyar Vasile Luca (Luka László) triumvirátusa vezette az országot. Megjegyzendő, az 1944-ben meglehetősen ismeretlen és kis taglétszámú kommunista párt tagsága és vezetése zömmel zsidókból és magyarokból állt. Az etnikai kisebbségek felülreprezentáltsága a pártban elsősorban a román nacionalizmus elitéléseként értelmezhető. Szovjet nyomásra a hatalom gesztusokat kénytelen tenni a legnagyobb kisebbségnek, a magyaroknak: 1945-ben Kolozsvárt létrehozzák a tiszavirág életű Bo-

lyai Tudományegyetemet, majd 1952-ben szovjet mintára a Magyar Autonóm Tartományt, ahol a románok aránya 27,6 százalék volt. Az egyetemet 1959-ben beolvasztják a román Babeş egyetembe. A tartományt 1960-ban etnikailag „felhígítják": délkeleti részét (Háromszéket) Brassóhoz csatolják, cserében a románlakta Marosludasi járással kompenzálják, 1968-ban, az új területi-adminisztrációs átrendeződés során pedig megszűnik. Gheorghiu-Dej legnagyobb sikere a szovjet csapatok 1958-ban történő kivonultatása volt az ország területéről. Ez a mozzanat a párt életében is jól artikulálható változást okozott: a vezető tisztségekből kiszorulnak az „idegenek", és lassan saját, „autochton" kommunisták kerülnek kulcspozícióba. A párt nevének megváltoztatása munkáspártból kommunistává is radikális irányváltást sugallt.

Nicolae Ceauşescu hatalomra jutásával az internacionalizmust a nemzeti kommunizmus váltja fel. Gyökeresen megváltozik a történelemszemlélet: míg 1945 után az ország történelmének megírására Mihail Roller, zsidó származású, a marxista államideológiát propagáló „általtörténész" kapott felkérést, addig az „aranykorban"[5] a hivatalos narratíva a román nacionalizmus és idegengyűlölet gyökereihez tér vissza. Ezáltal megnyílt az út a „tiszta" román történetírás offenzívája előtt. Ismét belendülni kezdett a nemzeti szimbólumok „újra felfedezése", az új, bűvös jelszó az „egység" lett. A románok nem több szabadságot kaptak a fordulatért cserébe, hiszen ez túl veszélyes lett volna – mutat rá Boia –, hanem dicső múltat és magasztos jövőt.

Paradox módon, az internacionalizmust hirdető kommunizmus sokkal hatékonyabban számolta fel az etnikai kisebbségeket, mint a két világháború közötti polgári hatalom. A párt nem csak az anyagiak birtoklása révén akarta uralni a társadalmat és az emberek mindennapjait, hanem a szellemet is uralma alá kívánta hajtani. Ennek egyik eszközét az egységesített állami oktatás jelentette. Megszűntek az egyházi fenntartású iskolák, mi több, törvényen kívül helyezték a görög katolikus egyházat. Fél évszázadig az uniformizálás jegyében telt az emberek élete: egyforma életkörülmények, a nélkülözés jellemezte kisebbségiek és többségiek életét, és ha a nemzetiségiek nem

5 A Nicolae Ceauşescu nevét jelző korszak hivatalos, propagandisztikus elnevezése.

is szimpatizáltak a románsággal, kénytelenek voltak „románul” élni. A defenzívába szorult kisebbségi közösségeket két folyamat erodálta: egyrészt az iparosítást követő urbanizáció, másrészt az emigrálás. A megalomán iparosítási terv egy hagyományosan agrárgazdaságú országot két évtized alatt fejlett ipari állammá kívánt alakítani. Ennek egyik következménye az a Moldovából és Olténiából kiinduló migrációs hullám, amely elöntötte Erdélyt, Partiumot és a Bánságot. A betelepült „újvárosiak” többségbe kerültek az addig a kisebbségi jegyeket magukon viselő, egykori polgárosodó városokban. Lássunk néhány adatot: 1966-ban Bihar megye városaiban 100,5 ezer román és 87,7 ezer magyar lakott. 1992-re a románok száma 196 ezerre, míg a magyaroké 107,8 ezerre nőtt. Kolozs megye esetében negyed évszázad alatt a románok száma 202 ezerről 355 ezerre emelkedett, míg a magyaroké 106 ezerről 100 ezerre csökkent.

Az emigráció valaha a Román Szocialista Köztársaság állampolgárainak egyetlen reménye volt: megszabadulni végleg ettől a pokoltól, hátat fordítani, elfelejteni és soha vissza nem térni. Nem is csoda, hogy vasfüggönyt vontak a „népi demokráciák” köré, mert nyitott határok mellett üresen maradtak volna. Elsőnek az alijázó zsidók hagyták el Romániát: 1948-ban 25 ezren hagyták el az országot, 1949-ben 23 ezren, 1950-ben 46 ezren, 1951-ben 39 ezren. 1953-ban lezárultak a határok, hogy majd 1958-ban újra meginduljon az emigrálás. Évente mintegy 10 ezer zsidó hagyta el Romániát, 1966-ban a lakosság 0,2 százalékát jelentette (42,9 ezer lelket számlált), majd az 1977-es népszámlálás már csak 24 ezret jegyzett, vagyis a lakosság 0,1 százalékát. 1992-ben 8955 lelket számlált a zsidó közösség, ami egyben egy történet végét is jelentette. Ami a németeket illeti, a háború után kisebbségbe kerülnek a szász vagy sváb alapítású városokban (1956-ban Nagyszebenben 24,5 ezret regisztráltak, Temesváron 24,3 ezret). 1966-ban számuk majdnem 400 ezer lelket számlál. 1978-ban a Német Szövetségig Köztársaság kétoldalú egyezményt írt alá Romániával, mely szerint gazdasági támogatás fejében, pontosabban fejpénzért a német közösség tagjai szabadon távozhatnak az országból. Évente 10-12 ezer német emigrált a Szövetségi Köztársaságba. Az 1992-es népszámlálás adatai 119 ezer németet vett

nyilvántartásba, számuk az ezredforduló után is egyre csökkenő tendenciát mutat.

Az aranykor vége felé az „emigrációs kedv" a magyarságot is elérte. A mindennapi élet kilátástalansága, valamint a Budapest és Bukarest között Erdély ügyében kialakuló feszültségek (lásd: falurombolás) jelentették a menekülés fő okait. A magyarság egyre idegenebbnek érezte magát a hatvanas évektől kezdve, ami kezdetben a hivatalos úton zajló – családegyesítés, repatriálás címen – emigrálást gerjesztett. 1987-ben 2087 magyar nemzetiségű személy hagyta el Romániát, 1988-ban 17 818, míg 1989-ben 26 605. A diktatúra bukása nem állította meg az elvándorlást, mi több, a marosvásárhelyi véres események sokakat menekülésre késztettek. 1990-ben regisztrálták a legtöbb kitelepedési kérvényt. Ebben az évben összesen 29 ezren telepedtek át Magyarországra. Az elmúlt másfél évtizedben a magyarság körében valamivel csökkent a kivándorlási kedv, évente 10 ezren hagyják el Romániát. Abszolút értékben a számsorok így is elkeserítőek: majdnem húsz év alatt 180 ezer magyar nemzetiségű román állampolgár emigrált.

Boia megemlíti, hogy a teljes abortusztilalmat kimondó, 1966-ban megjelenő 700-as rendelet életbelépése a többségi lakosság népességnövekedéséhez képest a magyarság esetében nem okozott számbeli növekedést. A hetvenes években a magyarság körében stagnálást, majd csökkenést mutat a statisztika. Az abszolút számok is ezt a folyamatot tükrözik: 1977-ben 1 670 588 magyar élt az országban, 1982-ben pedig 1 624 959. A 2002-es népszámlálás már csak 1 431 807 magyar személyt jegyzett. Míg 1956-ban a magyarság a lakosság 10 százalékát jelentette, részaránya 2002-re 6,6 százalékra esett vissza.

Ha etnikailag a kommunista diktatúra nem is románosította el teljesen az országot, a románok kulturális szempontú elrománosítása éppenséggel sikerrel járt. A tizenkilencedik századtól a román értelmiség kitüntetett figyelmet fordított a nyugati kultúra befogadására, igen receptív és nyitott volt francia és német civilizációs hatások iránt. Ez a folyamat a vasfüggöny leengedésével megszűnt. Maradt a szovjet kultúra, amitől rövid időn belül elhatárolódott, majd kö-

vetkeztek a befelé fordulás évtizedei. Albánia kivételével egyetlen európai ország sem szigetelődött el ilyen mértékben, mint Románia. Generációk csakis a vad nemzeti kommunizmus szellemében nőttek fel, történelmi szemléletüket pedig a hamis propaganda alakította. Ennek megfelelően a románság mindig az igazság erkölcsi piedesztálján állt, és mindig a „többiek", vagyis a jöttmentek okozták az „igazságtalanságot". Az „időtlen idők óta" megrajzolt határokon belül, vagyis a román földön a nemzeti egységet áhító nép mindig támogatta és szolidáris volt vezetőivel (az aranykorban természetesen a Conducator tölti be ezt a szerepet). Ez az „ideológiailag kifordított" narratíva – mint a lakosság által egyetlen megismert diskurzus – az állandó sulykolása miatt elfogadottá vált, táptalajra talált a románság lelkületében. Ebből a premisszából kiindulva következett a „külföld" megbélyegzése, a „zavaros", kapitalista világé, mely megmételyezi a szocialista állampolgár eszét és lelkét. Ezen munkálkodnak a „külföldi ügynökségek". Végső céljuk a szocializmus megbuktatása és a nemzeti egység aláaknázása. A nemzeti kommunista ideológia Románia teljes elszigetelődését, az egykori kozmopolita – nyugati oktatásban részesült, zömmel frankofon – elit eltűnését, és egy „hazai", társadalmilag a mélyről érkező, többszörös hátránnyal induló új elit létrejöttét okozta. Ezzel magyarázható a rendszerváltás utáni „eredeti demokrácia" megvalósítása, a nehéz idomulás az európaivá válás „rögös útján", az autochton nacionalizmus fennmaradása, valamint a kulturális alkalmazkodás képtelensége.

Ha a XXI. század Romániáját vesszük górcső alá, arra a következtetésre juthatunk, hogy az ország valóban „nagyon" románná vált. Ezt a kegyetlen tényt az adatsorok is bizonyítják. A 2011-es népszámlálás hanyatló számú lakosságot jegyez, mely alig haladja meg a 20 milliót. (22 millió volt 1992-ben, illetve 21 millió 2002-ben). A románság 88,9 százalékot tesz ki az összlakosságból, tehát tényleg túlsúlyba került. A magyarok száma 1,22 millióra csökkent (6,5 százalék), míg németnek 36 ezren vallották magukat. Az egykoron „kis Párizsnak" nevezett kozmopolita főváros népessége 97,3 százalékban szintén román. Kolozsvár, az egykori magyar központ 1974-ben a Napoca utónevet is megkapta, és a 2002-es adatok szerint

románabb lett, mint egy évszázaddal ezelőtt Bukarest. A magyarság részaránya 19 százalékra csökkent. Az egykori nemzetiségek szempontjából színes tapétára emlékeztető Dobrudzsa 90%-os többségben vált románná. Az ország 41 megyéjéből 39-ben többségben élnek a románok, kivétel Hargita és Kovászna, ahol a magyarok részaránya 85,2 százalék, illetve 73,8 százalék. Maros megyében, mely a Székelyföld harmadik megyéjét képezte, a magyarság részaránya 38,1 százalékra csökkent. A magyarság gyakran a többség nemtetszését váltja ki jogai következetes képviselésében (például nyelvhasználat), illetve az ország egységét hirdető alkotmánnyal ellentétes székelyföldi autonómia megvalósításának igényével.

A magyarokon kívül egyetlen nagyobb létszámú kisebbség él, a cigányok. Tényleges számuk 2 millió lehet, míg a magukat romáknak vallók száma 621 ezer volt a 2011-es népszámlálás alkalmával. A románságot irritálja újabb elnevezésük, ugyanis a roma összetéveszthető a románnal, és a nyugatra távozott kisebbség „különleges" viselkedése miatt ártanak az ország hírnevének szégyent hozva a többségre. A többi etnikai kisebbség számbelileg teljesen jelentéktelen. Függetlenül létszámuktól a parlament alsóházában egy-egy képviselővel rendelkeznek, még akkor is, ha az illető közösség már csak fikció.

Ami a jelenlegi népességmozgást jelenti, az imigráció létező jelenség. Kis számban kínaiak, arabok, törökök telepednek/telepedtek meg az országban. Jelenlétük a statisztikai adatokat nem befolyásolja. A jelenlegi Románia még nem eléggé vonzó a külföldiek számára. Ennél sokkal aggasztóbb az emigrációs kedv; míg egy-másfél évszázaddal ezelőtt a fiatal állam vonzotta a letelepedni vágyókat, mára kibocsátó országgá vált.

Románia nem csak etnikailag, hanem felekezetileg is sikert ért el az elrománosítás folyamatában: 2011-ben a lakosság 86,5 százaléka vallotta magát görögkeletinek az 1930-ban regisztrált 72,6 százalékos aránnyal szemben. A különböző provinciák lakossága közötti eltérés is csökkent, gyakorlatilag megvalósult a homogén nemzetté válás, és az alkotmányban szereplő egység már nem csak egyszerű politikai szlogen, hanem tény.

Az egységes nemzetállam megvalósításának körülményei közt is gyakran felvetődik a magyar veszély. Tényleg, elragadhatják a magyarok Erdélyt? – teszi fel a kérdést Boia. A válasz egyértelműen nem. A románság végleg megnyerte az Erdélyért zajló küzdelmet. A statisztikai adatsorok könyörtelenül igazolják ezt. A románság nem a történelmi jogra, kontinuitásra hivatkozva, nem érvekkel, hanem demográfiai eszközökkel nyerte meg az Erdélyért zajló küzdelmet: 1918-ban a magyarok a tartomány lakosságának harmadát, a románok felét tették ki, jelenleg a magyarok 20 százalék alá szorultak, a románság részaránya pedig 75 százalékos. E számok visszafordíthatatlan és végleges jelenségről árulkodnak. Egyetlen kérdés maradt nyitva: Székelyföld autonómiája. A hatalom hallani sem akar semmilyen autonómiáról, főleg nem etnikai jellegű önállóságról, és nem Erdélyben. Egy esetleges autonómia elfogadása előbb-utóbb a két megye az országból történő kiszakadását váltaná ki. Ezért a román állam továbbra is megvonja a jogot a magyarság nemzeti szimbólumainak használatától, s a nyilvános anyanyelvhasználat útjába is folyamatosan akadályokat gördít. Ez az „erdélyi pszichózis" egyelőre az erős központosítás megszüntetését célzó adminisztratív reformok halasztását szolgálja – véli a szerző.

A másik nagy kérdés Besszarábia jövője. Mennyire román vagy moldován, vagy szláv? Ha Románia az Erdélyért zajló küzdelmet megnyerte, Besszarábiát még távolról sem mondhatja a magáénak. A romániai románság számára mi sem egyszerűbb ebben a kérdésben: a Prut és a Dnyeszter között élők románnak minősülnek, hiszen románul beszélnek, és magától értetődően csatlakozniuk kellene az anyaországhoz. A helyzet azonban bonyolultabb: létezik a moldován tudat, mely nem azonosul a románnal. Ha a nemzet jellemző jegyei a lélektani sajátosságok, a hagyományok értékelése, a nemzeti értékeihez való makacs ragaszkodás, továbbá a törekvés, hogy fejlesszék és gyarapítsák azokat, elmondható, hogy a moldovánok különböznek a románoktól. Hasonló a helyzet az osztrákokkal, akik németül beszélnek, de a némettől eltérő, osztrák nemzetet alkotják, mely eltérő körülmények között alakult ki.

A román érvelés szerint Besszarábia 1812-ig Moldva fejedelemség része volt. Tény azonban, hogy a provinciában élők erős eloroszosítást szenvedtek, és a térség románul beszélő népessége kimaradt a román nemzet létrejöttének folyamatából. Az erdélyi románoktól eltérően, a cári Oroszország hermetikusan lezárt határai nem tették lehetővé számukra, hogy kapcsolatot tartsanak az anyanemzettel, ezért később érte őket az öntudatosodás.

Moldva Köztársaságban jelenleg a moldovánok képezik a lakosság 70 százalékát, a „többiek" a maradék 30 százalékot. Ennek ellenére nem csak a szláv és török anyanyelvűek utasítják el az egyesülés lehetőségét, hanem a moldovánok jelentős része is. Az egyesülés inkább a romániai többség óhajaként fogalmazódik meg, és úgy tűnik, hogy a moldován nemzet a romántól eltérő úton halad, de a jövő kiszámíthatatlan – állapítja meg a szerző.

Végül egy harmadik évezredi történet: a Iohannis-jelenség. A nagyon románná vált Románia 2014-ben egy német nemzetiségű politikust választott be az államfői székbe. A megmaradó 36 ezerből egyet, Nagyszeben polgármesterét. A politikai elemzők szerint a szavazás protesztszavazásként értékelhető. Az „autochton politikusok" korruptsága miatt a politikai rendszer „perifériája" felől érkező futott be győztesként. A „másként" viselkedő, kínosan keveset beszélő és csakis a mondanivalójára koncentráló, egy „órák nélküli országban" a pontosságot kedvelő politikus talán elmozdíthatja a „túlrománná" lett országot az európaiság irányába. Ahogy 1992-ben és 1996-ban is, a 2014-es elnökválasztások során újra kirajzolódott az a Kárpátok vonulatát követő civilizációs törésvonal, ami elválasztotta az Osztrák–Magyar Monarchiát Ó-Romániától, vagyis a Balkánt Közép-Európától. Az első forduló után a szociáldemokrata Victor Ponta megnyerte a Regátot, míg Iohannis Erdélyben győzedelmeskedett. A második fordulóban aratott győzelmet kizárólagosan Erdélynek és a fővárosnak köszönhette. Lehet-e egy nem román, sőt még protestáns is a románok első embere? A válasz egyértelmű: igen. Mindez annak jele, hogy a románság előbb-utóbb kilép az európai szintérre és kiszabadul az évtizedes elszigeteltségtől. Meg kell azonban jegyezni, hogy Iohannis nem akármilyen kisebbségi: német. A románok bizto-

san nem választottak volna egy magyar elnököt. Egy muzulmán vagy egy zsidó szintén elutasításra talált volna, de egy német sokkal több megbízhatóságot sugall és tiszteletet vált ki. Nem mintha szeretnék a németeket, de létezik egy fontos precedens: a Hohenzollern-ház, amihez hozzáadható a mai Németország tekintélye. Egy 2015-ben nyilvánosságra hozott felmérés szerint a romániai lakosság körében Németország élvezi a legnagyobb megbecsülést, míg a valaha mintának tartott Franciaország a hatodik. A ranglistán utolsó helyet foglalja el Oroszország, az utolsó előttit pedig Magyarország.

A Iohannis-jelenség lehet az előszele egy újfajta Románia létrejöttének. Nem kell benne a megváltót látni, de megválasztása egy jel lehet, hiszen a kommunizmus bukása után született generációk, a külföldön munkát vállalók, a világot látottak számára már létezik összehasonlítási alap, és talán ők képezték az elnökválasztás eredményét megfordító kritikus tömeget. Ők lehetnek azok, akik egy rendezettebb, hatékonyabb és korrektebb Romániát valósíthatnának meg. A siker nem biztos, de reményteljes kísérlet…

Lucian Boia: *Cum s-a românizat România* [Hogyan románosodott el Románia]. Editura Humanitas, Bucureşti, 2015. 137 o. ISBN 978-973-50-4832-7

Géczi Róbert

Új doktori disszertációk Svájc történetéről az I. világháború korában. III. Humanitárius tevékenység

Cédric Cotter, a svájciak szövetségi együttműködésben bonyolított, első világháborús projektjének a keretében elkészített harmadik doktori disszertáció szerzője a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának tudományos munkatársa, aki nem csupán a múltban, de a jelenben is szoros figyelemmel követi Svájc külpolitikai tevékenységének prioritását a nemzetközi humanitárius tevékenységet. Köztudott, hogy a semlegesség és a humanitárius tevékenység alkotja a svájci külpolitika két legfontosabb szervező elvét, a kutatási téma ilyen összefüggésben tehát kiemelt figyelemre számíthat. A szerző a Genfi Egyetemen végezte történeti és filozófiai tanulmányait, valamint doktori kutatásainak támogatása, a disszertáció megvédése is Genfben történt. A doktori disszertáció kiadásában támogatóként részt vett a Gustave Ador Alapítvány. Az alapítvány névadója, Gustave Ador (1845–1928) egyrészt a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának az elnöki székében ült az I. világháború idején, majd a Szövetségi Tanács elnökévé választották 1917 elején. Az ő személye alapvetően volt megkerülhetetlen a téma feldolgozásánál, a több, mint ötszáz alkalommal előforduló utalás személyére és/vagy politikájára a könyv folyamán jól érzékelteti befolyását az intézmény tevékenységének az alakítására.

Cotter három fő fejezetre osztotta a vaskos kötetet, a közel hatszáz oldalas munkát. Az első fejezetben ismerteti a Nemzetközi Bizottság háború alatti tevékenységét, továbbá vizsgálja, mennyiben kötelezte el magát a szervezet a semlegesség mellett. Cotter elemzéséből is kiviláglik az az újabb svájci történészi felfogás, miszerint a semle-

gesség érvényesítése bizonytalan és kétes dolog volt az ország gazdasági körbezártsága és a háborús gazdaság nehézségei közepette az I. világháború éveiben. A humanitárius diplomácia epicentrumában található tevékenységek koordinálása, mint az ideggázok használata elleni tiltakozások, a sérültek hazaszállításának és a hajókórházak megtorpedózása elleni kiállások kényes kérdéseit egy-egy alfejezetben elemezte. Az első fejezet második részében vizsgálta meg a szerző a Vöröskereszt mint intézmény viszonyát a székhelyt adó ország semlegességi politikájához, azaz hogyan tudta, vagy éppen nem tudta érvényesíteni nemzetközi tevékenysége révén a pártatlanságot és elfogulatlanságot. Két jelképes esettel világította meg a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának antantpártiságát.

A második fejezet elemzései a humanitárius tevékenység és a svájci belpolitika együttműködő kapcsolatának a feltárására irányultak. Azaz miben rejlett az együttműködés a privát segélyszervezet és a semlegesség mellett elkötelezett alpesi ország politikai szereplői között. A kölcsönösen ösztönző hatások mellett adottak voltak a felfogásbéli különbségek, és ebben a konstellációban vízválasztóként értékelte a szerző Gustave Ador kettős szerepvállalását, ezáltal vált ugyanis a humanitárius tevékenység a svájci semlegességi politika elválaszthatatlan részévé. Svájc humanitárius elkötelezettsége nem csupán az ország imázsát erősítette, hanem a nemzeti kohézió eszközévé is vált a vitathatatlan nemzeti megosztottságban, ezáltal biztosítva a svájci politikai rendszer kontinuitását a vérzivataros időkben. Napjainkban mind a történeti vizsgálatokban, mind a közpolitika szintjén óriási figyelmet kap a nők közéleti szerepének megítélése. Cotter véleménye szerint a nők több, mint meghatározó szerepet vittek a humanitárius elkötelezettség érvényesítésében és annak hétköznapi alkalmazásának területén ebben a korszakban.

A harmadik fejezetben a szerző a humanitárius tevékenység transznacionális történetének megírására tett kísérletet. Bemutatta azt, hogyan alkalmazható ez a tevékenység a külpolitika eszközeként. Külön esettanulmányban elemezte az Amerikai Egyesült Államok ilyen irányú elkötelezettségét többek között arra is keresve a választ, mennyiben beszélhetünk univerzális tevékenységről, és hol

ragadhatók meg a kifejezetten nemzeti jegyek. Alapos elemzés eredményeképpen szembesülhet az olvasó azzal, hogy az együttműködések mellett komoly konkurencia is jellemezte a nemzeti Vöröskereszt szervezeteket. A nemzeti humanitárius tevékenység alapvetően az állami irányítás kontrollja alatt maradt a háború éveiben, és így volt jól alkalmazható eszköz a semlegesek külpolitikájában.

Az 1863-ban öt magánember által alapított Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága a nemzetek feletti humanitárius tevékenység egyik legnagyobb és legrégibb intézménye. Az alapítástól kezdve alapvető értéke volt a semlegesség elve, ugyanakkor mivel az alapítók és a tagok elsősorban francia nemzetiségűek ez a frankofil intézmény abszolút értelemben nem tudott semlegesnek maradni a háború éveiben. A Nagy Háború jelentős fordulatot hozott az intézmény tevékenységében elsősorban a tevékenységi körök bővülése terén. Ador személye által a külpolitikai semlegesség és a humanitárius elkötelezettség a svájci politikában szorosan összefonódott és identitásképző eszközzé vált. Nemzetközi összehasonlításban Svájc nem volt különleges eset, mégis kétségen felül áll, hogy az ország ezen tevékenységen keresztül volt képes mozgósítani, és a legtöbb előnyre szert tenni a semlegesek körében. A politikai előnyök megszerzése érdekében komoly konkurenciaharc bontakozott ki a semlegesek között Svájc és a Vatikán, Svédország és Dánia, a genfi Vöröskereszt és az amerikai szervezet között. Tény, hogy az Amerikai Egyesült Államok nagyságrendekkel haladta meg az európai semleges államok szerepvállalásának mértékét, befolyását ezen a téren is jól használta fel. Ezek a szerző legfontosabb végkövetkeztetései.

A Cotter munkásságát megtestesítő kötet egy rendkívül jól strukturált, áttekinthető és alapos munka. A francia kiadás kifejezett pozitívumaként értékelhető a lábjegyzetek használata, az igényes képanyag, végül a lényegre törő, nem túl hosszú jegyzéke a forrásoknak és a szakirodalomnak. A feldolgozott forrásanyag esetében kiemelendő, hogy nem csupán a genfi levéltárak anyagára támaszkodott a szerző, hanem a dán anyagok, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériumának svájci vonatkozásai, illetve a berni Szövetségi Levéltár anyaga (különös tekintettel a Lardy-fond-ra) is

gazdagon reprezentáltak, amelyek nélkül nem is születhet transznacionális szemléletű feldolgozás. Hiányosságként éltem meg azonban a mélyebb historiográfiai áttekintést. A szerző ugyan utalt a 2000 óta megnövekedett tudományos érdeklődésre, és ezek hozadékát röviden össze is foglalta. Mégis hasznos lett volna az egyébként – ahogyan a szerző fogalmazott –, a korábbi történeti szakirodalom összefoglaló ismertetése. Még akkor is, ha átlátjuk, és átérezzük a szerző és a témával foglalkozó számos történész által tapasztalt nehézséget, nevezetesen hogyan lehet egy együttérzésen alapuló tevékenységről jó kritikai történeti munkát írni.

Nem lenne teljes ez a történeti elemzés, ha nem hívná fel a figyelmet egy fontos azonosságra az I. világháború és napjaink háborúi között. Nevezetesen arra a legnagyobb ellentmondásra, amit a Nyugat országaiban a legnyereségesebb üzlet a fegyvereladás teremt. Egyrészt milliárdok költésének szemtanúi vagyunk állami támogatású privát és állami fegyvereladások során, másrészt naponta szembesülhetünk az adófizetői és privát pénzek által finanszírozott humanitárius tevékenység kudarcaival, jó esetben a sikereivel. A szerző véleménye szerint ebben a tekintetben Svájc sem volt kivétel sem az I. világháborúban, sem napjainkban. Tény, hogy a nemzetközi közösség a mai napig nem képes ezt az ellentmondást az emberiség javára kezelni, gondolva itt napjaink szaúdi fegyvereladásaira, vagy a német parlamentben a költségvetési többlet német fegyverexportra való felhasználásának vitájára. Cotter történeti elemzésében mély empátiával dolgozta fel ennek az ellentmondásnak az enyhítésére hivatott svájci humanitárius tevékenységnek a történeti vonatkozású részleteit.

Cédric Cotter: *(S')Aider pour survivre. Action humanitaire et neutralité suisse pendant la Première Guerre mondiale.* [Segítséget nyújtani (és kapni) a túlélés reményében. A humanitárius tevékenység és a svájci semlegesség az első világháború alatt.] Georg Editeur, Chęne-Bourg (Genève), 2017. 584 o. ISBN 978-2-8257-1064-7

Gyarmati Enikő

A cseszmei ütközet (1770)

A XVIII. századi orosz–török háborúk történetéhez és annak napjainkig tartó történeti emlékezetéhez kapcsolódó könyvet találtunk II. József német-római császár (1765/1780–1790) első oroszországi útjának kutatása során. 1780-ban egy pétervári templom felszentelésén maga a császár is jelen volt II. (Nagy) Katalin orosz császárnő (1762–1796) társaságában. Több szakirodalom is megemlít egy márványtáblát, amely a napjainkig fennmaradt templomban állít emléket a császári jelenlétről. Miután azonban hiába kerestünk az interneten képet erről a márványtábláról, felvettük a kapcsolatot Alekszej Krilov protorjerejjel[1] (körülbelül a katolikus esperesnek megfelelő rang), aki a kérdéses templomban szolgál. Ő minden várakozásunkat felülmúlóan, néhány levélváltást követően postán elküldött egy abban az évben (2018) megjelent, saját maga által írt monográfiát, ami a cseszmei ütközetről és a templom elmúlt két évszázadáról szól.[2] A magyar köztudatban valószínűleg alig ismert ez az ütközet, amelyre 1770. június 24-én került sor az Égei-tenger egy keleti öblénél, az akkor két éve tartó orosz–török háború (1768–1774) részeként. A csata végül fényes orosz győzelemmel zárult, amely beivódott az orosz köztudatba, és máig jelentős pontja a nemzeti öntudatnak, az orosz flotta diadalainak.

Alekszej Krilov nem rendelkezik történész végzettséggel és más történeti munkájáról sem tudunk, azt viszont mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy már megjelenésének évében elnyerte az *„Alek-*

1 Алексей Крылов протоиерей.

2 Végül a levelezés során kiderült, hogy a keresett márványtábla a szovjet rendszer alatt megsemmisült. „К сожалению, мраморная доска с медными буквами и соответствующей надписью в революцию и советский период была утрачена.” Részlet a személyes levélváltásból.

szandr Nyevszkij" Összoroszországi történelmi és irodalmi díj[3] harmadik fokozatát a most bemutatandó könyvével.[4]

A könyv keményborítású, nagy alakú (200x270 mm-es), impozáns megjelenésű. A matt piros borítón felül a szerző neve, alul a könyv címe található aranybetűkkel, a kettő között pedig egy aranykeretbe foglalt kép, amelyen a cseszmei csata látható.[5] A könyv 2018-ban jelent meg Szentpéterváron, a nyomdai munkákért a Tuszkarora nyomdát illeti a dicséret.[6] Az előzéklapon egy idézet olvasható Nagy Katalintól: „A flottám égei-tengeri szigetvilágba való elküldésének, ottani dicső jelenlétének és sikeres hazaérkezésének köszönhetem, hogy uralkodásom problémamentes volt."[7] A címlap hátoldalán olvasható egy hosszú lista azon intézmények nevével, amelyek a könyvben található gazdag kép- és forrásanyag tulajdonjogát birtokolják.[8]

Három rövid előszó vezeti fel a könyvet. Az elsőt Emlékezet és dicsőség címmel írta Vlagyimir Ivanovics Koroljov admirális, 2016–2019 között az Orosz Haditengerészet főparancsnoka[9], a másodikat Szergej Vlagyimirovics Csernyavszkij az Orosz Állami Történeti Levéltár igazgatója A mi Cseszménk címmel,[10] míg az utolsót maga a szerző, Alekszej Krilov protoijerej Az én Cseszmém címmel.[11] Az admirális arról ír, hogy az orosz flotta mindig jelentős helyet foglalt el Oroszország történelmében, ez a ragyogó győzelem pedig

3 Всероссийской историко-литературной премии «Александр Невский».

4 Az első helyezett például az elismert orosz történész, E. V. Anyiszimov Bagration hercegről szóló életrajza lett (Анисимов, Е.В.: Генерал Багратион: Жизнь и война. Молодая гвардия, Москва, 2011.). A hivatalos honlapon található eredmények listája: https://www.alexander-nevsky.ru/about/laureats?task=findkey&keyref=llaur2018. (letöltés ideje: 2019-07-22). A díjátadóról rövid beszámoló: http://pitert.ru/news/sankt-peterburge-sostoya-0 (letöltés ideje: 2019-07-22).

5 A kép kétoldalas méretben is helyet kapott a könyv 98–99. oldalán.

6 A hátsó védőlap belső oldalán megtudhatjuk, hogy 1000 példányban jelent meg a könyv.

7 „Посылку флота моего в Архипелаг, преславное его там бытие и счастливое возвращение за благополучное происшествие государствования моего почитаю."

8 Az összesen 26 intézmény között olyan jelentős intézetek vannak, mint az Ermitázs, a Tretyakovszkij Galéria, a Történelmi Múzeum, a Szentpétervári Történeti Levéltár, Orosz Állami Levéltár stb.

9 Память и слава. Главнокомандующий Военно-Морским Флотом адмирал, В. И. Королёв.

10 Наша Чесма. Директор Российского государственного исторического архива, С. В. Чернявский.

11 Моя Чесма.

az egyik legfényesebb diadala a hősies orosz flottának. Megemlíti, hogy az orosz veszteségek mennyire elenyészőek voltak a törökökéhez képest, idéz Grigorij Andrejevics Szpiridovtól,[12] aki az oroszok parancsnoka volt a csatában, dicséri a felkészültséget és az orosz hősiességet, és röviden kitér a flotta mai jelentőségére is. Zárszóként kijelenti, hogy a cseszmei és a hozzájuk hasonló hősök emlékeit nem hagyhatják elfeledni, hogy leszármazottaik is tisztelettel adózhassanak majd nekik.

Sz. V. Csernyavszkij felhívja rá a figyelmet, hogy a cseszmei győzelemről már rengeteg könyv és tudományos értekezés született, ezért napjainkban nem könnyű a témában maradandót alkotni. Próbálkozni azonban érdemes – írja –, hiszen a nagyszámú tudományos és ismeretterjesztő kiadvány éppen arról tanúskodik, hogy a téma iránt mindig is nagy volt az érdeklődés. Ezeknek a munkáknak sorában a most bemutatott könyv – Sz. V. Csernyavszkij szerint – nagy alapossággal és láthatóan a téma iránti szeretetből készült el. Ezt követően aktuálpolitikai párhuzamot állít a 18. századi és mai hazaszeretet között, példaként kiemelve Nagy Katalint, aki „vér szerint német, de lélek szerint pravoszláv orosz uralkodónő volt."[13] Zárszavában az orosz flotta korabeli és mai fontosságáról ír.

Alekszej Krilov bevezetőjében leírja, hogy saját olvasata szerint egy enciklopédiát állított össze a cseszmei győzelemről. Előrebocsájtja ugyan – elnézést kérve a történészektől –, hogy számára a cseszmei események és annak utóélete nem pusztán évszámok, hanem élő története a hősöknek, amit ő nap mint nap megtapasztal a templomban szolgálva. Röviden ír a győzelem emlékének fontosságáról, de nem tévesztve szem elől, hogy mára mind Törökországgal, mind az időközben létrejött Görögországgal jó kapcsolatra kell törekedni, hiszen a világ nagyon megváltozott azóta. Ennek jegyében említést is tesz egy thesszaloniki és egy ankarai kapcsolatáról. Előbbi egy ortodox paphoz, utóbbi pedig az Ankarai Egyetem egy történész professzorához köti. Ezután köszönetet mond több történésznek, akik a munkáját segítették (az egyik előszót író Sz. V. Csernyavszkij

12 Григорий Андреевич Спиридов, 1713–1790.

13 „Императрица Екатерина Великая – немка пр крови и русская православная государыня по духу."

mellett az Orosz Haditengerészet és az Orosz Tudományos Akadémia egy-egy történészének). Az előszó zárásaképpen levonja a tanúságot, hogy bár valóban nem történész, nem irodalmár és nem is geopolitikus (mint akiknek talán leginkább joguk lenne ehhez a témához nyúlni), de – liturgikus szempontból – nagyon is személyes kapcsolata van a vizsgált korszakkal, ez volt legfőbb motivációja a könyv megírásában.

A tartalomjegyzék a könyv végén található. Első három eleme, a már említett előszavak, amiket 8 fejezet, a végjegyzetek és egy képjegyzék követ. Azzal, hogy a jegyzetek a kötet végén kaptak helyet, olvasmányosabb lett a könyv, de nem hiúsul meg a tudományos használhatóság sem. Ahogy az a bevezetőben elhangzott, bár nem történész a szerző, mégis alapos munkát sejtetnek a felhasznált források. Olyan jelentősebb történészek munkáira történik hivatkozás, mint Szergej Mihajlovics Szolovjov vagy Jevgenyij Viktorovics Tarle, de a szakirodalommal szemben sokkal több a forrás. Ezek vagy publikált források (СбРИО, Русский архив, II. Katalin kiadott levelezései stb.), vagy levéltárak (РГА ВМФ, ИИМК РАН, РГИА, ЦГА СПб stb.) még kiadatlan dokumentumai. Ami egyéb esetben mindenképpen negatívumként lenne felróható, az az egyoldalú nyelviség, hiszen az orosz szakirodalmon és forrásokon kívül csak egy-egy (angol, francia, görög) idegen nyelvű hivatkozást találtunk. Jelen téma esetében azonban alig indokolt a külföldi szakirodalom mélyebb bevonása, hiszen a könyv nagy része olyan oroszországi vonatkozású témát dolgoz fel, amelynek alig lehet, vagy egyáltalán nincs is külföldi recepciója. Ez különösen igaz a könyv második felére. Az első két fejezet esetében azonban valóban több külföldi munka felhasználása szükségeltetett volna. Mind a végjegyzetek, mind pedig a képjegyzék esetében elmondható, hogy talán a kezelhetőség javára vált volna, ha nem csak az egyes fejezetek számait tünteti fel a szerző, hanem a fejezetek címeit is. Esztétikailag sem rontott volna az összhatáson, de a keresést mindenképpen meggyorsította volna.

A képjegyzék vonatkozásában érdemes szót ejteni a gazdag illusztrációkról. A könyvben elhelyezett képanyag leírása és hivatkozása a kötet végén nem tételenként, hanem fejezetenként tagolva,

azon belül oldalanként tartalmazza az egyes képeket. A szinte betűre pontosan 8 oldalas felsorolás körülbelül 200 tételt tartalmaz, ennél azonban jóval több kép található a könyvben. Úgy vettük észre, hogy a napjainkban készült (talán saját) fényképek nincsenek a jegyzékben, illetve több helyen[14] egyéb képek sincsenek hátul feltüntetve. Bár ez nem azt jelenti, hogy semmit nem tudhatunk meg ezekről a képekről, mivel a szövegben általában van képaláírás is, de sajnos forrásmegjelölés nélkül.

Nem kizárólag, de általában a képek a lap szélén helyezkednek el, a szövegek pedig a lapok belső kétharmadát foglalják el, a külső egyharmad üres, vagy képpel ellátott. Természetesen sok a kivétel, hiszen vannak kétoldalas, egyoldalas, lap alján/tetején, szövegbe ágyazott stb. képek is. Láthatunk portrékat, egész alakos festményeket, ikonokat, sziluetteket, csatajeleneteket, címereket, zászlókat, városokat, tájakat, épületeket, térképeket, nyomtatvány címlapokat, bútorokat, edényeket, kincseket ábrázoló képeket, rézkarcokat vagy festményeket stb.[15] Nehéz írásban visszaadni a könyv nyújtotta sokszínűséget és vizuális gazdagságot. Hogy pontosan hány darab képről beszélhetünk, azt nehéz meghatározni, de úgy véljük, legalább 1000 kép biztosan helyet kapott a 350 oldalas kiadványban. Mindezeket látva nem tűnik túlzónak a címlap hátulján található rövid ismertetésben, illetve a szerző által is használt enciklopédia kifejezés: a könyv által említett személyek, helyszínek és események nem csak képekben kerültek ábrázolásra, de a szöveg is részletes említést tesz róluk. Ugyanakkor az említett szerkesztési elvnek köszönhetően, talán egy alapos részleteséggel megírt albumnak is tekinthetjük a kötetet.

Az első fejezet az 1768–1774 közötti orosz–török háború egyik epizódját, az *Arhipelagszkaja expedíció*[16] címet kapta. Ez gyakorlatilag lefedi a háború idején, az Égei-tengeren zajló hadi eseményeket. Ennek keretében került sor a második fejezet címét is adó *Cseszmei csatá*ra.[17] Ezekben a fejezetekben a szerző tárgyalja töb-

14 Pl. 12–14, 18., 23–25., 31–35. stb.

15 A képek minősége az esetek túlnyomó többségében jó, csak néhány oldalon találtunk rossz felbontású képet.

16 Архипелагская экспедиция.

17 Чесменский бой.

bek között II. Katalin katonai célkitűzéseit, a görögök felkelését, az orosz flotta útvonalát és összetételét (kitérve a hajók ágyúinak számára, név szerint a kapitányokra, illetve a legénység létszámviszonyaira), a török hadvezéreket és flottát, a nemzetközi politikát és részletesen a csatát. Mindezt pedig a már említett, rendkívül gazdag illusztrációkkal (hajók, tisztek, csaták, térképek, karikatúrák stb.) kísérve.

A harmadik fejezetben kicsit otthagyjuk a csatateret, hiszen a Cseszmei babérok[18] címet viselő részben a tengeri ütközet következtében elnyert kitüntetésekről, rövid időn belül elkészülő emlékművekről és műalkotásokról olvashatunk. Kiemelkedő példa, hogy a cseszmei csata orosz főparancsnoka, Alekszej Grigorjevics Orlov,[19] a Szent György-rend első osztálya mellett megkapta a „Cseszmei" jelzőt, innentől tehát Orlov-Cseszmei volt a neve (akárcsak Szuvorov-Rimnikszkij, Rumjancev-Zadunajszkij vagy Patyomkin-Tavricseszkij esetében). De szó esik kisebb rangokról, előlépésekről is. A következő fejezettel visszatérünk a hadi eseményekhez, az ugyanis a fényes győzelem közvetlen előnyeiről számol be (A cseszmei győzelem gyümölcsei).[20] Az Égei-tengeren és a görög földön folyó további harcok említése mellett még olyan kapcsolódó, jelentős események említésére kerül sor, mint a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság első felosztása (1772), vagy a Pugacsov-féle felkelés (1773–1775). A fejezet zárásaként a szerző a háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békét (1774), végül pedig II. Katalin görög-tervét vizsgálta.

A könyv második fele, azaz a fennmaradó négy fejezet már a szentpétervári Cseszmével foglalkozik, a XVIII. századtól napjainkig. Egészen pontosan az ötödik fejezet a cseszmei palotával, a hatodik a templommal, a hetedik a szegényházzal és az utolsó fejezet pedig általánosságban Cseszme XX. századával.[21] A palotáról és a templomról szóló fejezetekben szó esik építéstörténetről, berendezésről, környezetének kialakításáról, tulajdonosokról/fenntartókról, funkciókról és híres vendégekről. Így került előtérbe a saját kutatá-

18 Чесменские лавры.

19 Григорий Григорьевич Орлов, 1734–1783.

20 Плоды чесменской победы.

21 Чесменский дворец, Чесменская церковь, Чесменская богадельня, Чесма в XX веке.

sunk is: a 220–221. oldalon a szerző megemlíti II. József német-római császár látogatását is.[22]

A szegényház története egybefonódik a palotáéval, ugyanis a palotát építették át szegényházzá, pontosabban hadirokkantakat ellátó intézménnyé 1830-ban. Korabeli dokumentumok tárják elénk az egykori kastély átépítését és változását. Még a párizsi invadilusok háza is megjelenik képen, egyrészről, bizonyára mint példa a később kialakított cseszmei intézmény számára, másrészt azzal a történettel, miszerint Oroszországból vásárolta Franciaország a Napóleon francia császár (1804–1814/1815) sírkövéhez használt vörös porfírt. Pontosabban vásárolta volna, hiszen – a szerző által említett legenda szerint – I. Miklós orosz császár (1825–1855) a kért kőzetből ingyen küldött 200 tonnát, mondva, „Napóleon számára kő Oroszországban mindig lesz."[23] Olvashatunk még az új intézmény megnyitásáról, uralkodói látogatásokról, a hadirokkantak létszámairól és mindegyik igazgatóról, legalábbis felsorolásszerűen.

Az utolsó fejezet Cseszme XX. századi történetével foglalkozik, pontosabban a kommunizmus okozta károkozással és pusztítással. A templomot és a szegényház kápolnáját 1919. június 1-jén bezárták és lepecsételték. Olvashatunk részleteket a helyszínről szóló rendelkezésekből. Ezeknek a dokumentumoknak és a gazdag képanyagnak köszönhetően betekintést kaphatunk a munkatáborrá alakított Cseszméről, a lágerbéli ételosztásról, csoportos favágásról, hálókról, a templomot ért pusztításról, majd később a második világháborúról, és a peresztrojkát követő újbóli birtokba vételről és helyreállításról, végül pedig a liturgikus élet újraindulásáról.

A könyv negatívumairól nem tudunk olyan hosszasan értekezni, mint a pozitívumairól, azonban néhány dolog említésre méltó. Egyrészről sajnos kimaradt egy helység- és névmutató, ami pedig nagyban segítette volna a könyv használhatóságát. Ahogy írtuk, a képek az esetek túlnyomó többségében megfelelő minőségűek (sok esetben

22 II. József és öccse, Lipót nagyherceg egy közös képe is helyet kapott a császár látogatása említésénél.

23 (...) для Наполеона у России всегда камень найдется."

kiválóak), de akad néhány kép, ami nagyon rossz minőségű.[24] Hogy érdemesebb lett volna-e ezeket inkább kihagyni, azt nehéz megítélni, de az biztos, hogy nem sok képről van szó. Még a képekkel kapcsolatban kritika – a fentebb írtak szerint – a források feltüntetésének hiánya.

Összességében elmondható, hogy Alekszej Krilov, bár nem történész, sok esetben történészi alapossággal megírt és rendkívül gazdagon illusztrált könyvvel bővítette az orosz–török háborúk historiográfiáját. A szerző által a bevezetőben megjelölt enciklopédikus jelleggel mindenképpen egyetérthetünk. Ami pedig külön érdekessé teszi a kiadványt, hogy nem csak egy eseménytörténeti elbeszélés, hanem egy igazi kultúrtörténeti munka, hiszen a cseszmei győzelem mellett annak 250 éves utóéletéről is szól, érintve sokféle életutat és uradalom-, illetve egyháztörténetet. A könyvet ajánljuk mindazoknak, akik a XVIII. századi orosz–török konfliktusokkal, vagy Oroszország 1700-as évek végétől, napjainkig tartó időszakának társadalomtörténetével foglalkoznak.

Алексей Крылов: Чесменская победа (A cseszmei győzelem). СПб., Тускарора, 2018. 352 o.

Dinnyés Patrik

24 Pl. a 26–27., 52., 66., 161., 162. oldalon található kép. A 115. oldalon a Szent György-rend jelvényei közül az első két fokozaté jó, míg a harmadik és negyedik fokozaté rosszabb felbontású.

A sztolipini modernizáció történetéhez: az élelmezésügy reformja (1909–1917)

Jevgenyij Belokurov ismertetendő írása elején rámutat, hogy a XIX–XX. század fordulóján az agrárkérdéssel összefüggő élelmezési problémák különösen időszerűek voltak. Rossz termések idején a lakosság megsegítése még a jobbágyrendszerben meghonosodott társadalmi rétegek szerinti és paternalista alapelveken nyugodott. P. A. Sztolipin reformjaival nemcsak az éhezőknek nyújtott segítség észszerűbb megszervezését célozta, hanem a gyámkodástól megmételyezett parasztság olyan új értékek szerinti „nevelését" is, mint a gazdasági vállalkozás és önállóság iránti felelősség. Ahogy Sztolipin sok más kezdeményezése, úgy az élelmezésügyi reform se jutott el a végpontig, és Belokurov szerint a történészek napjainkig kevés figyelmet fordítottak rá. Írásában a szerző a reform okaira, a reformerek nézeteinek és alapelveinek fejlődésére kíván összpontosítani.

Az éhínség elleni intézkedések rendszere még 1799-ben I. Pál rendeletével alakult ki. Eszerint az ötven udvarnál nagyobb falvakban gabonaraktárakat kellett létrehozni. 1822-ben és 1834-ben a kormány külön élelmezésügyi szabályokat léptetett életbe. Minden kormányzóságban bizottságok alakultak a lakosság élelemmel való ellátásának felmérésére. Amennyiben a raktári tartalékok kimerültek, akkor külön forrásokból biztosították feltöltésüket. Végül 1866-ban birodalmi szintű élelmiszerkészletet hoztak létre, arra az esetre, ha nagy éhínség alakulna ki. Ez a háromfokozatú szisztéma egészen 1917-ig működött. Rossz termés idején az adófizető szűkölködők élelmiszer- és vetőmagsegélyben részesülhettek. Az önálló gazdálkodóknak nyújtott ingyenes segítséget nem tartották kívánatosnak, mivel így romlana a lakosság munkához való viszonya. További

problémát jelentett, hogy az éhínséges években a legszegényebb gazdaságok szorultak segélyre, azonban ezeknél még bőven termő időszakban is ritkán képződött az adósság törlesztésére szükséges felesleg. Rossz termések ismétlődésekor az ilyen gazdaságok reménytelen helyzetbe kerültek és az élelmiszersegélyek utáni törlesztési hátralékuk állandóan nőtt.

A hatóságoknak segíthetett volna a kölcsönös kezesség intézménye, amit azonban az élelmiszertartozásokra vonatkozóan 1901-től megszüntettek. Ezen kívül a faluközösségek gazdagabb része elégedetlenkedett a törvény által rájuk erőszakolt, a szegényeknek nyújtandó „jótékony célú segítség" miatt. A zemsztvo elöljárói ugyan jól ismerték a közösségeken belüli differenciáltságot, azonban kölcsönt mindenki kért és (kényszerből) mindenki kapott. Az 1891–1892-es éhínségig a törvényalkotás hiányossága túlzottan nem nyugtalanította a kormányt, mivel az élelmiszerraktárakból és a kincstárból a lakosságnak nyújtott segítség nem volt túl nagy és következésképp a tartozások se lettek jelentősek. Az 1891. évi nagyon rossz termés azonban gyorsan kimerítette a birodalom tartalékait, ezért a kincstárnak kiegészítésül 146,5 millió rubelt kellett folyósítani. Az 1892-es élelmiszerkampány csúcspontján a 23 érintett kormányzóságban több mint tizenegy millióan részesültek havonta élelmiszersegélyben (lásd a 49. oldalon a 14. jegyzetet: a Központi Statisztikai Bizottság Évkönyvét és R. G. Robbins írását).

Az 1891–1892-es éhínség után a közvélemény nyomására, amely a szegények iránti tétlenséggel vádolta a kormányt, a központi hatalom kezdett aktívan beavatkozni az élelmezésügybe, amely eddig a zemsztvók és a helyi szervek kezében volt. Ennek következményeként nőni kezdtek az állami költségvetésnek az éhezők megsegítésére fordított kiadásai. Mindez azonban az élelmiszertartozások lavinaszerű növekedéséhez vezetett. Az utóbbi folyamatot a kormányzat megpróbálta mérsékelni. 1894-ben és 1895-ben II. Miklós házasságkötése és a trónörökös megkeresztelkedése után kiadott rendeletek elengedték a tartozásokat. Az adósok azonban erre úgy reagáltak, hogy az élelmiszersegélyeket nem kellett megtéríteni, mivel azt a cártól „ajándékba kapták". A rendszeres tartozás jóváírások ellené-

re az új rossz termésű évek miatt az eladósodottság állandóan nőtt és 1911 elejére már elérte a 216,3 millió rubelt. A hatalom szerint az ilyen élelmezési rendszer károsan hatott a falusiak erkölcsi értékeire és anyagi jólétére, megfojtotta az önálló gazdálkodás csíráit, élősködő életmódra ösztönzött, ezért gátat kellett neki szabni. P. A. Sztolipin 1910-ben a de facto ingyenes élelmiszersegélyek gyakorlatát „kincstári szocializmusnak" nevezte. Ez a rendszer az érintett kormányzóságok lakóinak azt sugallta, hogy a kormánynak gondoskodnia kell minden parasztról. A segélyekért folyamodva a parasztok a hivatalnokok szerint gyakran eltitkolták vagyonukat, magukat szegényebbnek beállítva, hogy így felkerüljenek a segélyezendők listájára. A termelési statisztikák kisebbített mutatóiról a kortársak feljegyzései alapján több neves szakember írt (lásd a 25. jegyzetet az 51. oldalon: benne M. A. Davidov és B. N. Mironov műveiről).

Az érvényben levő törvény értelmében a segélyt kérőknek a járási (voloszty) hatóságok által összeállított listáját a zemsztvo-hivatalnokoknak kellett ellenőrizni. A kisszámú hivatalnok miatt azonban a tüzetes vizsgálódás lehetetlennek bizonyult. Így a zemsztvók vezetői legtöbbször csak jóváhagyták a listákat. Ráadásul a zemsztvo elöljárói nem akartak összetűzésbe kerülni a falusi lakossággal, különösen az 1905-1907-es agrárforrongások idején, de a következő években sem. A falusi és a járási hivatalos személyek túlzottan függtek a helyi környezettől, így nem akartak vitát provokálni a listák miatt a kérelmezőkkel. A központi hatalom az élelmezésügy reformjával erkölcsi nevelő hatást akart gyakorolni a parasztságra. Az új rendelet kidolgozását az 1891-1892-es éhség után rögtön elkezdték. A V. K. Pleve vezetésével működő tárcaközi bizottság tervezetét a cár 1900. június 12-én hagyta jóvá és 1901. január 1-től lépett hatályba a birodalom európai része negyvenhat kormányzóságában. Kardinálisan azonban semmi nem változott. Az élelmezésügy a belügyminisztérium és a kormányzók hatáskörébe került.

Az új jogi szabályozás a legfőbb hiányosságot, a hitelképteleneknek nyújtott hitelezést, nem küszöbölte ki, ezért rögtön bírálni kezdték. Lényegi reform kellett, amit a belügyminisztérium az 1905–1906-os éhínség után el is kezdett. A kormányzat megszervezte az

egyes háztartások élelmiszertartozásainak pontos felmérését. Ugyanis nemcsak falusi és járási szinteken, hanem a kormányzósági ügyintézésben is voltak számviteli hiányosságok. A tartozások leírását ezután nem engedték meg. Az új élelmezésügyi rendeletet 1909 nyarán megvitatásra megküldték a kormányzósági zemsztvó hivatalokba. Végül a tervet megtárgyalta az Államtanács, a belügyminisztérium, a zemsztvók és a duma képviselőinek tanácskozása. Pleve bizottsága az élelmezésügyi rendszer szervezeti problémáit igyekezett orvosolni: a zemsztvóknak az állami források feletti rendelkezése hatékonyságát és szigorát fokozni, 1910-ben viszont a sztolipini reformok szellemében a parasztság demoralizálódását és erkölcsi hanyatlását akarták megakadályozni. Az új rendeletben az önsegélyezés és a társadalmi segítségnyújtás módozatait vázolták fel. Hangsúlyozták, hogy rossz termés és más bajok esetén a falusi lakosság élelmiszer- és vetőmagszükségletét magának a lakosoknak kell biztosítani természetbeni és tőketartalékok képzésével. A szerző rámutat, hogy az önsegélyezésből világosan kitűnik az új rendelkezés nevelő funkciója. A faluközösségek csak az élelmiszerszolgáltatás végrehajtási módján változtathattak, a végső döntést azonban a kormányzósági szervek hozták meg.

Az élelmezésügyi kötelezettség nem tartozott a legsúlyosabb paraszti terhek közé. Oroszország európai részén a faluközösségi kiadásoknak csak néhány százalékát fordították a tartalékraktárak fenntartására. Mindazonáltal az új rendszer nem volt népszerű a parasztság körében, mivel a közösség minden tagjának részt kellett venni a készletek feltöltésében, viszont segélyben csak a legrászorultabbak részesültek. Ráadásul a parasztok az új szisztémát az életükbe való bántó beavatkozásnak érezték. Ezért az ilyen rendszert csak a hatóságok szigorú felügyeletével lehetett fenntartani. A több ezer tucat, egymástól óriási távolságra lévő raktárakat azonban sem a zemsztvók, sem az állami szervek nem tudták megfelelően ellenőrizni. A törvényeket így állandóan megsértették. Ráadásul a parasztok úgy gondolták, hogy a raktárakban lévő gabona nem a közösség tulajdona, hanem azoké a személyeké, akik azt oda felhalmozták. A gabona önkényes elvitelét a raktárakból így a parasztok nem tartották

fosztogatásnak, hanem csak vélelmezett tulajdonjoguk érvényesítésének. Még a zemsztvók egyes vezetői is úgy vélték, hogy már régóta létezik az a felfogás, hogy a raktárakban elhelyezett gabona azoké az egyes személyeké, akik oda beszolgáltatták.

A parasztok sokszor úgy szabotálták a segélyek összegyűjtését, hogy a raktárakba használhatatlan gabonát szolgáltattak be. A zemsztvók hivatalnokai az előbbit azzal magyarázták, hogy a paraszti tudatban nem gyökeresedett meg eléggé mennyire fontos, hogy vészhelyzetben a lakosságnak elegendő és jó minőségű gabonatartaléka legyen. A zavaró tényezőket a belügyminisztérium nem megszüntetni akarta, hanem beilleszteni a törvényes rendbe. A tartalékraktárakat „az önsegélyezés eszközévé" nevezték át és így a felhalmozásban résztvevő személyek tulajdonába került. A tulajdonjogot azonban a zemsztvo szervei korlátozták és az önsegélyezésben való részvételt, mint korábban, nem lehetett megtagadni. Az élelmiszer beszolgáltatási kötelezettséget a parasztságon kívül kiterjesztették a falun élő és gabonatermesztéssel foglalkozó polgárságra is. A törvénytervezethez fűzött magyarázó megjegyzésekben újra előjött a „kényszerítés", azért hogy a lakosságban meghonosodjon az „önsegélyezés eszméje" és lemondjanak a kormányhoz fűzött reményeikről. A szerző szerint azonban aligha helytálló a hivatalnokok elképzelése, hogy a tartalékok magántulajdonának megjelenésével majd másképp viszonyulnak a falusiak az önsegélyezéshez, mintha az a közösség birtokában lenne. Az önsegélyezést a parasztok továbbra is gazdasági tevékenységükbe történő kicsinyes és bosszantó beavatkozásnak tartották.

A kormányzósági zemsztvók nagy része helyeselte a minisztériumi törvénytervezetet. Egyes zemsztvó tisztviselők úgy vélték, hogy parasztság elkényelmesedett, nem tud gondoskodni magáról és ezért szükséges finom befolyásolásuk. Az „önsegélyezés" eszközeinek hiánya esetén a zemsztvókra és a birodalmi élelmiszerkészletekre kell támaszkodni. Társadalmi segítségként a közmunkák, a pénzkölcsönök, a kenyérgabona és a takarmány előnyös feltételek melletti kínálata és a legrászorultabb falusi lakosságnak a vissza nem térítendő segély jött számításba. A gabonakölcsönt az éves kamattal járó pénzhitel helyettesíthette. A pontos hiteltörlesztést ingó- és ingatlan

vagyoni biztosítékokkal igyekeztek elősegíteni. A törvénytervet kidolgozók közül egyesek attól tartottak, hogy a vagyonzálogosítás a „földtelen proletariátus növekedéséhez" vezethet, azonban a tervezetet a többség javításokkal ugyan, de megszavazta.

Az egyik legjelentősebb változás az új élelmezésügyi rendeletben a közmunkák megjelenése volt. Ezzel a lakosságnak is segítettek és az állam is jól járt. Az 1908–1909-es élelmezésügyi kampányban a Szaratovi kormányzóságban az élelmiszerkölcsönt a kormányzó közmunkával pótolta. Ebben több mint 112 ezren vettek részt és átlagban 10 rubel 65 kopejkát kerestek. A szaratoviak eladósodás nélkül vészelték át az 1908-as rossz termésű évet és a munkálatokkal új létesítményeket hoztak létre. A szaratovi tapasztalatokat az 1911-ben a volgai, az uráli, a nyugat-szibériai és az észak-kaukázusi régiókban dúló nagy éhínség idején hasznosították. A minisztertanács intézkedése nyomán a zemsztvók közmunkát szerveztek, a lakosságnak begyűjtési áron adták el a gabonát és előnyös tarifákat vezettek be a takarmány és a gabona vasúti szállításában. Élelmiszersegélyt csak kivételes esetben és a legrászorultabbak kaptak. 1911 őszén a zemsztvók, a helyi adminisztráció és más szervek nagy lelkesedéssel kezdték el szervezni az útfenntartási és javítási, a hidrotechnikai, a gazdasági és védelmi jellegű munkálatokat. A központi útmutatás alapján egyszerű, kevés kiadással járó és helyi lakosokkal elvégezhető munkákról lehetett szó. Akadályt a megfelelően felkészült technikai személyzet (mérnökök és technikusok) hiánya jelentett. A tizennégy kormányzóságban zajló munkálatokban 3,2 millió ember vett részt és több mint húszezer objektumon dolgoztak. Az impozáns méretű munkák megmutatták, hogy az állam krízishelyzetben emberek millióinak biztosíthat munkát és keresetet.

1911 őszén kiderült, hogy az éhínség nagyobb mértékű, mint korábban elképzelték. A belügyminisztérium illetékesei ebben a helyzetben növelni akarták a jótékony célú segélyezést. Több központi szerv munkatársa kezdeményezte az élelmiszer- és vetőmagkölcsönök újraindítását. Az előbbi álláspontón volt a minisztertanács Sztolipin utáni vezetője, a pénzügyminiszter V. N. Kokovcov. A szerző levéltári források alapján bemutatja az élelmiszerkampány

eredményeit: főleg azt, hogy a közmunkákban mennyien vettek részt és a munkálatokkal és más forrásokból az élelemben szűkölködő lakosságnak milyen mértékű segítséget nyújtottak. Az 1911–1912-es kampány tapasztalatait 1914 decemberében felhasználták az élelmezésügyi rendelet harmadik vázlatának elkészítésekor. Sokban ugyan visszatértek az 1900-as Ideiglenes szabályokhoz, de meghagyták az önsegélyezéssel kapcsolatos későbbi kiegészítéseket is. A rendelet utolsó, a 46 európai kormányzóságon kívüli területeket: a Kaukázust, Szibériát, Lengyelországot, a Baltikumot és Turkesztánt érintő része kidolgozatlan maradt. Az első világháború kitörésével a korábbi rendeletekben megjelenő elképzelések arról, hogy a lakosság éhínség esetén önállóan segítse magát és ne az államra támaszkodjon, már nem volt időszerű.

Belokurov szerint az élelmiszerreform eredményei elég szerények voltak. A rendelet végleges verziója legalizálta a de facto használatos 1900-as szabályokat. Az élelmiszersegélyek nyújtását csak kis mértékben korlátozták. A reform példásan mutatja, hogy nem szakítottak következetesen a paternalista hagyományokkal. Az „önsegélyezést" megítélve az állam és a zemsztvók (a társadalom) egyetértett abban, hogy a parasztság feletti gyámkodás, bár kisebb mértékben, de mégis szükséges. A zemsztvók ugyanúgy vélekedtek a parasztságról, mint néhány évvel korábban: azaz képtelenek gondoskodni magukról és racionálisan rendelkezni saját élelmezésükről. Ebben a vonatkozásban a sztolipini reformterv jellegzetes ellentmondást tartalmazott.

Jevgenyij Belokurov: K isztorii sztolipinszkoj modernizacii: reforma prodovolsztvennovo gyela (1909–1917 gg.). [A sztolipini modernizáció történetéhez: az élelmezésügy reformja, (1909–1917)]. Rosszijszkaja Isztorija. 2017. 4. szám. 47–62. o.

Kurunczi Jenő

Az első osztrák köztársaság minisztertanácsi jegyzőkönyvei

Egy ország minisztertanácsi jegyzőkönyveinek kiadása mindig fontos mérföldköve az adott korszak historiográfiai kutatása számára. Ez a közhelyként ható megállapítás különösen igaz az 1918–1919-es év osztrák minisztertanácsi üléseinek forrásgyűjteményére. Az első Osztrák Köztársaság történetét kutató szakemberek már évtizedek óta várták, hogy kézbe vehessék az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. őszi összeomlását követő forradalmi és egyben igen zűrzavaros évek minisztertanácsi üléseinek nyomtatott jegyzőkönyveit. A centenáriumi évforduló stílusos lehetőséget adott az 1918. október és 1919. február közötti első osztrák kormány minisztertanácsi jegyzőkönyveinek tudományos jegyzetapparátussal felvértezett kiadásához.

Az első Osztrák Köztársaság történetét kutató történészek rendelkezésére jóval kevesebb forráskiadvány áll, mint a második Osztrák Köztársaság történetével foglalkozók számára. Ami nyilván összefüggésben áll azzal az általános közfelfogással is, hogy míg az 1945 utáni osztrák államiság alapvetően sikertörténetnek tekinthető, addig az első világháború utáni első demokratikus kísérlet, illetve elsősorban annak kudarca, kevesebb teret kap(ott) az osztrák nemzeti emlékezetben. Másrészt érdekes diszkrepancia jellemzi az első Osztrák Köztársaság historiográfiáját. A történészek generációi elsősorban a két világháború közötti osztrák belpolitikával foglalkoztak, míg a külpolitikai kontextus vizsgálata jellemzően háttérbe szorult, csak a belpolitikai események rekonstrukciójának színpadi díszletét adta. Ehhez képest a forráskiadás tekintetében a külpolitika elsődleges forrásait részlegesen lefedi a 12+1 kötetet kitevő és lezárt ADÖ-

dokumentumgyűjteménysorozat.[1] A belpolitika főbb irányvonalait visszatükröző 1918–1938 közötti minisztertanácsi jegyzőkönyvek nyomtatott kiadása még hosszú évek munkáját jelenti, legalább további 13 kötettel számolhatunk.

Az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadása az 1980-as években kezdődött változó intézményi háttérrel. 2013 óta egy tartós intézményközi kooperáció biztosítja a szakmai hátteret, amelynek tagjai az Osztrák Tudományos Akadémia Újkori és Legújabb kori Intézete (ÖAW INZ = Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Neuzeit- und Zeitgeschischtsforschung), az Osztrák Állami Levéltár, az Osztrák Társaság a történelmi forráskiadásért (Österreichischen Gesellschaft für historische Quellenstudien) és a Bécsi Egyetem (Universität Wien). Az anyagi feltételeket a Bécs Város Tudományos- és Kutatási Bizottsága (Wissenschafts- und Forschungsförderung der Stadt Wien), az Alsó-Ausztriai Tartományi Kormány és az Osztrák Tudományos Alap (FWF) teremti elő. Az egyes dokumentumköteteket az Osztrák Tudományos Akadémia saját kiadója, a Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften adja ki, amely minden kiadványánál nemzetközi anonim dupla lektorálást (double blind peer review) biztosít.

Az osztrák minisztertanács ülésein keletkezett jegyzőkönyvek közel 100 doboznyi iratanyagát az Osztrák Országos Levéltár, Köztársasági Levéltára (ÖStA AdR) őrzi. A gépelt, letisztázott jegyzőkönyv és mellékletei mellett eredetiben olvasható még az adott ülésen készült gabelsberger-gyorsírásos eredeti jegyzőkönyv is.

Az osztrák kormány tagjai hagyományosan hetente egy alkalommal ültek össze és vitatták meg az új alpesi köztársaság kül- és belpolitikájának meghatározó kérdéseit. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek tartalmilag a legfelsőbb szintű politikai egyeztetések teljességét adják vissza. Ez a tudományos jegyzetapparátussal ellátott forráskiadás konzerválja, hozzáférhetővé teszi a kormányközi egyeztetések történelmi örökségét, illetve láthatóvá teszi a politikai döntéshozatalt

1 Részletes tartalmi és módszertani ismertetése az ADÖ-dokumentumgyűjteménynek: Murber Ibolya: Forráskiadás a hagyományos és az új diplomáciatörténet-írás határán. Az Első Osztrák Köztársaság külügyi dokumentumainak forrásgyűjteménye. In: Századok Vol. 152. 2018/ 2. 435–454.

és annak mechanizmusát is. Továbbá megkerülhetetlen forrásbázisát adja az osztrák politikatörténeti, gazdasági, társadalmi és kultúrtörténeti kutatásoknak. „Az Osztrák Köztársaság 100 éve", 2018-as jubileumi év kitűnő alkalmat adott a köztársaság megalapításának első négy hónapjában keletkezett kormányközi ülések iratainak kiadására.

Mint minden tudományos dokumentumgyűjtemény, úgy a most ismertetésre kerülő kötet is egy tudományos bevezetéssel kezdődik, amelyet *Stefan Semotan*, az Osztrák Tudományos Akadémia tudományos munkatársa írt. A kötetsorozat egyik főszerkesztője, *Gertrude Enderle-Burcel* és Stefan Semotan együtt mutatták be a kötetben felhasznált forrásokat, illetve a forráskiadás szakmai, módszertani és elméleti hátterét.

Tartalmi tekintetben az első Osztrák Köztársaság minisztertanácsi jegyzőkönyvei széles spektrumot ölelnek fel. A minisztertanács tagjai különböző bel-, kül- és gazdaságpolitikai problémákat vitattak meg, gyakran jelentős érzelmi intenzitással, túlfűtötten. Éppen ebből a közvetlen és gyakran kendőzetlen kommunikációból és a jegyzőkönyvek szélére kézzel írt kiegészítésekből jól rekonstruálhatók a korabeli érdekellentétek és érdekközösségek is. Az egyes jegyzőkönyvek tudományos feldolgozásának köszönhetően a jegyzetapparátusban számos utalást találunk a témához kötődő egyéb információkról, és az Osztrák Országos Levéltárban őrzött egyéb levéltári iratokról, amely minden korszakkal foglalkozó kutató számára jelentős hozzáadott értéket képvisel. A kötet készítői egészséges egyensúlyt tartva elkerülték a dokumentumkötetek tipikus hibáját, és nem mutatták be az egyes témakörökhöz kötődő tudományos, történelmi diskurzusokat és narratívákat a lábjegyzetekben. Hiszen a forráskiadvány célja nem egy újabb történeti narratíva megírása, hanem a kutatók számára a jegyzetapparátusban olyan többletinformáció biztosítása, amely az adott téma feltárását és rekonstruálását segítheti elő. A jelen kötet javára írandó, hogy több jegyzetapparátusa is utalásokat tesz további kutatási irányokra és hiányosságokra.

A több mint 600 oldalas, igényes kivitelű forrásgyűjtemény az 1918 késő őszén született Osztrák Köztársaság első 36 minisztertanácsi

jegyzőkönyveit tartalmazza, és az 1918. október 31. és 1919. február 1. közötti időszakot öleli fel. A 36 ülés részletes tartalomjegyzékét végigfutva egyértelművé válik az olvasó számára a posztimperiális Ausztria különböző problématerületeinek komplex egyidejűsége. Sőt utólag, a magyar forgatókönyv ismeretében még „meglepőbb", hogy az 1918 késő őszén kedvezőtlenebbnek tűnő osztrák kezdetek ellenére az „osztrák forradalom"[2] egyenletesebb vonalat írt le, mint a magyar út a Tanácsköztársaságon át az „ellenforradalmi" restaurációig. Tartalmilag röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a kötetben az Osztrák Köztársaság első négy hónapjában egyrészt az első világháborúból örökölt legfontosabb problémakörök alakulását és menedzselését, másrészt az új állami struktúrák kialakulását és kezdeti nehézségeit követhetjük nyomon. Az új állam létrehozásával összefüggésben két fő kérdéskör kristályosodott ki. Az egyik az új állami struktúrák létrehozását, a másik az ország gazdasági állapotának feltérképezését, a békés termelés beindítását és a társadalmi béke megteremtését jelentette.

Az új osztrák legfelsőbb vezetést számos egyedi és merőben új vonás jellemezte 1918 késő ősze és 1920 novembere között. Az állami hatalom letéteményesévé a törvényhozó hatalom vált az 1918. október 30-ai törvény alapján, amely 1919. február 27-éig ideiglenes, azt követően 1920-ig alkotmányozó nemzetgyűlésként tevékenykedett. Az ideiglenes nemzetgyűlésbe a tagokat a három párt (nagynémet, szociáldemokrata és keresztényszocialista) az 1911-es, utolsó háború előtti birodalmi gyűlési választások eredményének megfelelően delegálta. Az alkotmányozó nemzetgyűlés az 1919. február 16-ai első általános választójog alapján megtartott választási eredmények alapján ült össze és 1920. november 9-éig tevékenykedett. A Habsburg Monarchia erős végrehajtó hatalmával szemben a kormányzat – hangsúlyozottan provizórikus jelleggel – elsősorban operatív jellegű végrehajtó hatalmat kapott; a tényleges politikai döntéseket az Államtanács (Staatsrat) hozta meg. Az államtanács a nemzetgyűlés három egyenrangú elnökéből, akik a három nemzetgyűlési pártot képviselték, és további 20 nemzetgyűlési képviselőből állt. Az új

2 Otto Bauer: *Die österreichische Revolution.* Wien, 2015.

államrend megalkotói nagy hangsúlyt fektettek a demokratikus hatalommegosztás elvére és ennek intézményi szinten is hangot adtak. Ezzel ellentétben a magyar ideiglenes kormány tudatosan koncentrálta a hatalmi ágakat. A Károlyi-kormány november 22-én az általa kiadott törvényben felruházta önmagát a törvényhozó és végrehajtó hatalommal, „amíg az alkotmányozó nemzetgyűlés másként nem határoz".[3]

A korabeli politikai és ennek megfelelően a közéleti diskurzus is azt feltételezte, hogy az első világháború előtti nagy birodalomból megmaradt osztrák területek gazdaságilag életképtelenek. A valóságban azonban az ország gazdasági paraméterei közel sem voltak olyan kedvezőtlenek, mint azt annakidején feltételezték. A főként szociáldemokraták és nagynémetek által hangoztatott anschluss-igény egyik gazdasági indokává vált az a téves következtetés, hogy az életképtelen Ausztria számára a nagy és erős gazdaságú Német Köztársaság jelenti csupán az egyetlen menedéket. A világháború utáni hónapokban a szénhiány jelentette az osztrák ipar és a lakosság számára az egyik legnagyobb kihívást. A bécsi reálpolitikának és problémákra koncentráló vezetésnek megfelelően már 1919 januárjában külön hivatalt állítottak fel a vízenergia kapacitások kiépítése céljából.

A világháborús összeomlásból fakadó problémák igen sokszínűek és komplexek voltak, mint minden háborúban kimerült vesztes országban. Az első minisztertanácsi javaslatok az új csehszlovák és magyar vezetéssel való kapcsolatfelvételre koncentráltak. Ennek oka a Lajtán túli területek importkitettségével (élelmiszer, nyersanyag és energiahordozó) keresendő. Az osztrák lakosság életét az 1916 óta egyre fokozódó, és 1918-ra csaknem kezelhetetlen élelmiszerhiány nehezítette. Ennek a megoldása érdekében igyekezett az új bécsi vezetés először a szétesőben lévő Monarchia utódállamaival egyeztetni. Csehszlovákia kezdetben elzárkózóbb volt a bécsi kérésekkel szemben. Magyarország 1918 végéig hajlandó volt gabonát szállítani, azonban amikor Ausztria bejelentette igényét Burgenlandra, a Károlyi-kormány leállította a magyar exportot a nyugati, éhezés határán lévő új köztársaságnak. Ennek pótlására sikerült a bécsi vezetésnek a

3 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai, LXIV. kötet. Bp. 1918. 412.

világháborús győztesektől a semleges Svájcon keresztül élelmiszert vásárolnia, amelynek fejében a világháborúban kimerült osztrák államkincstárnak jelentős összegeket kellett fizetni, illetve állami vagyonokat letétbe helyezni. De nem volt mit tenni; Bécs és a többi nagyváros lakosságának ellátását belső osztrák termelésből nem tudták fedezni. Összehasonlítva a magyar élelmiszerellátási helyzettel, Ausztria sokkal inkább ki volt szolgáltatva a világháborús győztesek jóindulatának. Ez a gazdasági kitettség azonban egy kompromisszumra és együttműködésre épülő bécsi politizálást feltételezett, ami megakadályozta azt a politikai és társadalmi polarizálódást, mint ami az 1919. év elején Magyarországon bekövetkezett.

További fontos kérdés volt az új Osztrák Köztársaság számára, a magyar „sorskérdéssel" megegyező módon, a régi államhatárok tarthatatlansága is. Az új bécsi politikai elit territoriális konszenzusa az osztrák birodalomrész német többségű területeit foglalta magába, azonban ezeket sem volt képes katonailag megtartani és megvédeni. A reálpolitikai megfontolásokat tudomásul véve Bécs kevésbé fájdalmasan élte meg a posztimperiális átmenetet, és engedte át német többségű területeit Olaszországnak, a délszláv államnak és Csehszlovákiának. Miközben hosszasan ragaszkodott az anschlusshoz, a Német Köztársasághoz való csatlakozás nem túl megalapozott reményéhez.

Szintén fontos és gyakori napirendi pont volt a bécsi minisztertanácsi üléseken, ahogy Budapesten is, a hadsereg leszerelése, az új véderő megszervezése és a leszerelt katonák, tisztek békés életbe történő át- és visszavezetése. Annak ellenére, hogy az új politikai elit nagyon tartott a frontról rendezetlenül hazaáramló katonáktól, a leszerelés, ahogy Magyarországon is, viszonylag gyorsan és békésen zajlott le. Ez a logisztikai siker mindkét birodalomfélben a vasutak effektív működtetésének is köszönhető volt. Azonban a volt katonák és tisztek leszerelése és pénzügyi kárpótlása, pénzbeli ellentételezése Bécsben és Budapesten is hónapokig elhúzódó minisztertanácsi vitatéma maradt. A jelentősen összezsugorodott Ausztriának szembe kellett néznie továbbá a birodalmi méretekhez igazított hivatalnokok számával is. A minisztertanácsi konszenzus alapján Bécs a német

nyelvű hivatalnokok teljes átvételét magára vállalta. További fontos kérdés volt a monarchiabeli közös vagyon likvidálása, amelyet az utódállamok képviselői egy nemzetközi likvidáló bizottság keretében éveken keresztül tárgyalások útján hajtottak végre.

Annak ellenére, hogy igen vaskos kötetről van szó, a tájékozódást nagyban segíti több segédlet is. Egyrészt a jegyzőkönyveknek van napirendi szintű, részletes tartalomjegyzéke. Másrészt a kötet végén található rendkívül részletes helységnév – és tárgymutatók lehetővé teszik a gyors tematikus keresést is. A kibővített névmutatóban a kötetben előforduló személyekről egy rövid életrajzi is található. Így minden első világháború utáni osztrák történelemmel foglalkozó szakember és érdeklődő számára bátran ajánlható az ismertetett kötet, hiszen egy olyan letűnt világba és annak problémáiba enged betekintést, amelyek mind a mai napig befolyásolják a mi életünket is.

Gertrude Enderle-Burce, Rudolf Jeřabek, Wolfgang Mueller, Stefan Semotan: *Protokolle des Ministerrates der Ersten Republik der Republik Österreich. Kabinett Dr. Karl Renner 31. Oktober 1918 bis 1. Februar 1919.* (Az első Osztrák Köztársaság minisztertanácsi jegyzőkönyvei. Dr. Karl Renner kabinetje, 1918. október 31.–1919. február 1.) Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018. 617 o. ISBN 978-3-7001-8403-4

Murber Ibolya

A Brexit rövid története

Vajon lehet-e, szabad-e a történészeknek egy olyan politikai folyamat elemzésére vállalkozniuk, amely még nem zárult le, sőt amelynek a kimenetele olyannyira bizonytalan, hogy egymással ellentétes jóslatok is rendre megfogalmazódnak? A *pro* és a *kontra* álláspont mellett minden bizonnyal egyaránt jól lehet érvelni; e sorok szerzője azokkal ért egyet, akik úgy gondolják, hogy a történészeknek sem kell lemondaniuk a napjainkban zajló események magyarázatáról. Egy olyan szemléletmódot tudnak képviselni, amely jórészt hiányzik a többi társadalomtudományi diszciplína eszköztárából. Más kérdés, hogy természetesen szem előtt kell tartaniuk azokat a kockázatokat, amelyek a végkifejlet nem-ismert voltából szükségszerűen fakadnak.

Ezt hasonlóan gondolhatta *Kevin O'Rourke*, az oxfordi All Souls College történész professzora is, amikor a Brexit – eddigi – történetének a megírására vállalkozott.[1] Merész próbálkozás. Az alcímben mindenesetre jelezte, hogy a témát széles történelmi perspektívába ágyazva kívánja vizsgálni:„*From Brentry to Backstop*", vagyis az Egyesült Királyság csatlakozásától az (észak)ír „tartalékmegoldásnak", a sajtóban sokat emlegetett s alább még magyarázott „*backstop*"-nak a viták középpontjába kerüléséig. Érdemes megemlíteni, hogy a szerző eredetileg a francia közönség számára készítette a munkát, mert szoros személyes szálak fűzik őt egy francia kisvároshoz, amelyben a helyi képviselőtestületnek is a tagja, de a Pelican Kiadó megbízásából a szöveget némiképp átdolgozta és kiegészítette.[2]

1 Az elsősorban gazdaságtörténészként ismert O'Rourke a patinás dublini Trinity College-ban végzett; fontosabb korábbi munkái: *Globalization and History: the Evolution of a Nineteenth-Century Global Economy,* Cambridge, 1999, Findlay Ronalddal közösen: *Power and Plenty: Trade, War and the World Economy in the Second Millennium,* Princeton, 2009.

2 Az említett francia kisváros Saint Pierre d'Entremont.

A történeti elemzés alaphangját az a megállapítás adja meg, miszerint „a Brexit nem a semmiből keletkezett: olyan események végeredménye, amelyek évtizedek óta zajlanak, sőt még is mélyebbre nyúlnak a történelmi gyökerei”.[3] A szerző megközelítésében még a XIX. századnak is van relevanciája a 2016 júniusában hozott döntésben, hiszen a brit birodalom a nemzetközi együttműködésnek egy olyan informális, a szupranacionalitást nélkülöző keretét alakította ki, amely alapvetően eltért az EU mechanizmusától. A II. világháború öröksége az egész kontinensen az integráció kibontakoztatására ösztönzött – de a szigetországban épp nem ez volt a helyzet, mert a brit állam nem kompromittálódott 1939 és 1945 között.

O’Rourke részletesen felidézi, hogy Nagy-Britannia miként maradt ki az 1945-öt követő európai integrációs törekvésekből, kiemelve, hogy London azért mondott nemet az 1950-ben kezdeményezett Európai Szén-és Acélközösséghez való csatlakozásra, mert feltételül szabták a nemzetek fölötti hatóság elfogadását.[4] Az 1957-ben létrehozott Közös Piac kapcsán ugyanez az attitűd határozta meg a britek álláspontját: míg a „hatok” közös külső vámhatárt akartak, addig az utóbbiak egy mindenfajta szupranacionalitást nélkülöző szabadkereskedelmi övezet létrehozását kívánták. Hogy miért próbált meg Harold Macmillan 1961-ben mégis – teljesen váratlanul, a brit és a nemzetközi közvéleményt egyaránt meglepve – csatlakozni? Magyarázatként O’Rourke a brit miniszterelnök naplójából idéz: a Közös Piacra London „Nagy Károly birodalmának” feltámasztási kísérleteként tekintett, amellyel szemben nem maradhatott közömbös, ráadásul – nagy bánatára – Washington is a csatlakozást várta el tőle. Macmillan azonban, akárcsak 1967-ben Harold Wilson munkáspárti miniszterelnök, a lehető legkevesebb brit engedménnyel képzelte el a csatlakozást, s a könyv ezt ki is domborítja, olyannyira, hogy az olvasó szinte természetesnek találja, hogy de Gaulle francia elnök mind a két alkalommal vétózott. Nagy-Britannia 1973-as csatlakozásának a körülményeivel, a recenzenst kissé meglepő módon, a szer-

3 Kevin O’Rourke,: A Short History of Brexit. xx.

4 Ennek a kapcsán Churchill ellentmondásos szerepével is foglalkozik a munka. Ehhez részletesebben ld: Barta Róbert: Churchill és az Európai Egyesült Államok, Rubicon, 2014/1 (Különszám), 75–79.

ző csak viszonylag szűkszavúan foglalkozik. A 2016-os népszavazás fényében mindenesetre érdemes emlékeztetni arra, hogy a szigetországban nem akkor szavaztak először a tagságról: az Európa iránti brit elkötelezettség mértékét jól mutatja, hogy a Wilson vezette kormány már 1975 nyarán referendumot írt ki arról, hogy maradjanak-e bent…[5]

Nagy-Britanniának az Európai Közösséghez fűződő viszonya 1973 után sem vált problémamentessé, Margaret Thatcher 1979-es választási győzelme pedig a kapcsolatok történetében is új korszakot nyitott. Joggal utal ugyanakkor O'Rourke arra, hogy Thatcher politikájában nem kevés ellentmondás is mutatkozott, hiszen míg egyrészről addig példátlan harciassággal lépett fel a brit érdekek érvényesítése mellett, másrészt épp ő volt az, aki kezdeményezte az európai egységes piac megteremtését. E sorok szerzője ehhez annyit tenne hozzá, hogy visszatekintve a memoárjában Thatcher már maga is bírálta, hogy annak idején, 1985-ben aláírta az Egységes Európai Okmányt, azzal magyarázva akkori döntését, hogy nem gondolt a gazdasági együttműködés politikai következményeire, a föderációs tendencia megerősödésére.[6] Az 1988-as bruges-i beszédében – amely O'Rourke szavai szerint „a szentírás státuszát" vívta ki az euroszkeptikus körökben – Thatcher már egyértelműen és nyomatékosan a „nemzetek Európájának" koncepciója, vagyis a szupranacionális szerveződés elutasítása mellett állt ki.

Az olvasó talán érdekesnek találja, hogy a Labour Party, amint azt a munka is kiemeli, az 1980-as évek közepéig még a toryknál is több fenntartást táplált az európai integráció iránt. (1983-as választási kampányában a párt a kilépést sürgette!) E tekintetben a fordulat 1997-hez köthető: a választást ekkor megnyerő Tony Blair irányítása alatt a Munkáspárt szakított e hagyománnyal és közeledett Brüsszelhez. Ezzel párhuzamosan a konzervatívok viszont egyre ellenségesebben viszonyultak az 1992-es maastrichti egyezménnyel megteremtett Európai Unióhoz, olyannyira, hogy ez lett

5 Részletesebben ld: Egedy Gergely – Gálik Zoltán: *Nagy-Britannia és az európai integráció. A csatlakozástól a Brexitig,* Budapest, L'Harmattan, 2017, 51–63.

6 Thatcher, Margaret: *Életem*, ford. Magyarics Péter, Budapest, Antall József Tudásközpont, 2014, 660–663.

politikai platformjuk egyik leginkább hangsúlyozott eleme. David Cameron, akit 2005-ben választottak a párt elnökévé, eleinte igyekezett ugyan óvatosan kezelni az Európa-kérdést, ám kormányra kerülve 2010 után azzal szembesült, hogy mind a saját pártján belül, mind a brit társadalom egészében markánsan erősödni kezdett az unió-ellenesség. Ebből akart – és tudott is – politikai tőkét kovácsolni a Nigel Farage vezette Brit Függetlenségi Párt (UKIP). Ez tehát a háttere annak, hogy Cameron 2013 januárjában bejelentette: ha pártja megnyeri a következő választást, népszavazást ír ki az EU-tagságról. Mint ismeretes, ezt a sokat kockáztató ígéretét be is váltotta, miután 2016 februárjára több – s nem is lényegtelen – ponton az EU vezetőivel el tudta fogadtatni legfőbb követeléseit. (Az EU-s munkavállalók szociális jogainak átmeneti korlátozását, fölmentést az „egyre szorosabb politikai unió" követelménye alól, az euró bevezetésének célkitűzése alól, stb.) Cameron azt gondolta, ennyi elég is lesz – s a júniusra kiírt referendumon a tagság megőrzése mellett állt ki.

Miért szavazott a britek többsége 2016. június 23-án mégis a kilépésre? A magyarázat kísérlete, az okok keresése a munka egyik legérdekesebb és talán a legtöbb újat mondó fejezete. O'Rourke kifejti, hogy bár a tagság évtizedeiben megnyilvánuló brit ambivalencia önmagában is sokat megmagyaráz az eredményből, mégsem állítható, hogy az törvényszerű és elkerülhetetlen volt. A magyarázatok két lehetséges irányát a szerző a gazdasági és a kulturális tényezők középpontba állításában jelölte meg. Egyesek olvasatában, mutat rá, a Brexit és Trump elnökké választása egyaránt a globalizáció személytelen folyamatainak a következménye, mert e hatások számos társadalmi csoportot igen előnytelenül érintenek. A 2008-as válságra adott megszorító intézkedések szerinte többet tettek azért, hogy Észak-Anglia nehéz sorsú közösségei szembeforduljanak Európával, mint a bevándorlók. A másik megközelítésben viszont az eredményben olyan kulturális tényezők játszották a kulcsszerepet, mint az euroszkepticizmus, a nacionalizmus és az idegen-ellenesség. A szerző, utalva a nyugati világban jelentkező populista jellegű nemzetközi hullámra is, azt a választ adja, hogy e tényezők együttesen magya-

rázzák a történteket.[7] A kiemelt szempontokat a következő egyszerű, de mégis szemléletes táblázatba foglalva is megtaláljuk a könyvben, a hatásokat annak alapján csoportosítva, hogy az „angol-centrikus" vagy a „nemzetközi" dimenzió szemüvegén keresztül vizsgáljuk őket (178. o.).

	kulturális	**gazdasági**
angol-centrikus	brit euroszkepticizmus	gazdasági megszorítások
nemzetközi	Breitbart, hamis hírek	globalizáció

A referendum semmit sem mondott arról, hogy akkor „miként tovább?". O'Rourke értelmezésében a „*soft Brexit*" lenne/lett volna a leglogikusabb döntés, tekintettel a két tábor közötti csekély számbeli különbségre, a másik oldalon viszont azzal érveltek – s ez jóval kisebb hangsúlyt kap a könyvben – hogy a „puha Brexit" nem is igazi Brexit, a többségi akarat tehát nem erre irányult. A 2016 júliusában miniszterelnökké kinevezett Theresa May mindenesetre a „*hard Brexit"* mellett kötelezte el magát, amit O'Rourke „a Brexit-pártiak triumfálásának hübrisztikus kifejeződéseként" értékelt (209. o.).

A jelenkor-történet művelőjét nyilvánvalóan nem csak a kellő történelmi perspektíva hiánya akadályozhatja, hanem a szubjektivitás különösen nagy mértéke is. O'Rourke maga sem tagadja, hogy elfogult az írekkel szemben – jegyezzük meg, hogy az édesapja ír, sőt hosszú időn át Dublin hivatalos brüsszeli képviselője volt –, és azt sem rejti véka alá, hogy – ezzel logikus összefüggésben – elkötelezetten Brexit-ellenes. A fentebb idézett véleményét a recenzens túlzónak találja, ám abban teljes mértékben egyetért vele, hogy az uniós országok közül a népszavazás döntése legközvetlenebbül kétségtelenül Írországot érintette. S az EU tárgyalási stratégiáját is nagymértékben meghatározták az ír érdekek. Ebben, s nem alaptalanul, O'Rourke Dublin diplomáciai sikerét és az uniós vezetők szolidaritásának a megnyilvánulását látja, még azt is készséggel elismerve, hogy az ír szempontok többet nyomtak a latban, mint a távozást választó briteké.

7 A populizmus kérdésköréhez egy friss feldolgozás ld: Eatwell, Roger – Goodwin, Matthew: *National Populism. Revolt Against Liberal Democracy,* Pelican – Penguin Books, 2018.

A fő dilemmává a határ ügye vált. Bár London kezdettől fogva jelezte, hogy kilépése után sem kíván fizikai akadályokat emelni Észak-Írország és az Ír Köztársaság határán, O'Rourke szerint nem vetett kellően számot azzal a realitással, hogy a „kemény Brexit" nem kombinálható az EU-tagországokkal folytatott „zavartalan" (*frictionless*) kereskedelemmel. 2017 végére egyértelműen kiderült, hogy a kiválási megállapodásnak ez az 500 kilométeres határszakasz, az Egyesült Királyság és az unió egyetlen szárazföldi határa a legfőbb akadálya. De előbb néhány szót a háttérről. A 2017 júniusában megkezdett tárgyalásokon Brüsszel ragaszkodott ahhoz, hogy – a britek kívánságával ellentétben – először a kiválás három alapfeltételéről állapodjanak meg, s csak utána jöhet a jövőbeli kapcsolatok megbeszélése. Decemberre nagyjából megegyeztek a szigetországban élő uniós polgárok jogairól („letelepedett státusz"), a „válási összegről", amelyet a briteknek kell fizetniük, ám a harmadik feltételt, az (észak)ír határt illetően csak egy kevéssé pontosított, felettébb elnagyolt álláspontot rögzítettek. A decemberi megállapodást („*Joint Report*") igen részletesen tárgyalja a könyv, s joggal, mert kétségkívül a kétéves tárgyalási folyamat egyik legfontosabb mozzanatáról van szó.

Itt jelent meg először az azóta sokat emlegetett „*backstop*" („tartalékmegoldás") ötlete, amelynek alapján az Egyesült Királyság vállalta, hogy amennyiben más kereskedelmi vagy technikai megoldás nem adódik, az EU vámszabályaihoz igazítja majd a sajátjait. A jelentés szövegezése azonban ambivalens volt, mert nem tisztázta egyértelműen, hogy a „*backstop*" csak Észak-Írországra vagy az egész királyságra vonatkozna-e. Hiányzott tehát a „jogilag érvényes forma" pontos megjelölése, s ez később kemény vitákhoz vezetett.[8] Annál is inkább, mert a „*backstop*"-ról szóló paragrafus után a britek kérésére a szövegbe az a kitétel is bekerült, miszerint az Egyesült Királyság nem fog elfogadni semmilyen belső gazdasági határt Észak-Írország tekintetében. Ennek fényében némi ír-párti elfogultságot tükröz és vitatható O'Rourke-nak az a megállapítása, miszerint „senkit sem érhetett meglepetésként", hogy 2018 februárjában a Bizottság azt java-

8 A határkérdés szerepéhez: Egedy Gergely: Az (észak)ír határ a Brexit folyamatában, Európai Tükör, 2018/3, 7–20.

solta, Észak-Írországot kereskedelempolitikai tekintetben válasszák le az Egyesült Királyságról, az ír sziget egészét egy „közös szabályozási térségnek" (*common regulatory area*) minősítve (264. o.). Ez a megoldás, bár kedvező volt Dublinnak, a decemberi egyezségből nem következett automatikusan. May az indítványt azonnal elutasította, hiszen az Egyesült Királyság integritását érintette, és O'Rourke maga is elismeri, hogy a javaslatot még a Brexit ellenfeleinek a köreiben is sokan elvetették. Londonnak az a – kényszerűségből született – felvetése, hogy a *backstop* akkor inkább az Egyesült Királyság egészét érintse, 2018 őszéig az EU ellenállásába ütközött.

Érzékelve mozgásterének fokozatos beszűkülését a brit miniszterelnök 2018. július 6-ra Chequers-be, nyári rezidenciájára rendkívüli kormányülést hívott össze, s itt jelentős mértékben puhított az álláspontján: az árukra korlátozódó szabadkereskedelmi egyezmény ajánlatával együtt egy „közös vámterületet (*combined customs territory*) is javasolt. Ezzel azonban alapvetően megrendítette belpolitikai pozícióját: bár O'Rourke is elismeri, hogy a chequersi terv a „*soft Brexit*" irányában tett lépés volt, az EU kevesellte, és szeptemberben formálisan is elutasította, miközben a konzervatívok kemény Brexit-párti szárnya nagyon is sokallta az engedményeket és élesen szembefordult a kormányfővel. (Ezt jól tükrözte az addig a külügyminiszteri posztot betöltő Boris Johnson szinte azonnali lemondása.) E tábor olvasatában az Egyesült Királyságot az EU „vazallusává" tenne egy ilyen kompromisszum.

O'Rourke az EU rugalmasságának a jeleként értékeli, hogy 2018 novemberére Brüsszel elfogadta, szükség esetén a *backstop* az Egyesült Királyság egészére terjedjen ki (280. o.). (A britek másik fő kérésétől, a „tartalékmegoldás" alkalmazásának „átmeneti jellegétől", vagyis időtartamhoz kötésétől viszont elzárkózott.) May végül november 14-én ezzel együtt elfogadtatta kormányával a kilépési egyezményt. Ez azonban vörös posztó volt a konzervatívok többségének a szemében, s May rosszul mérte fel az erőviszonyokat, hiszen 2019 első három hónapjában – már a könyv kéziratának lezárását követően – a londoni parlament háromszor is leszavazta az ellenzék által is elutasított kilépési egyezményt. Ez végül elvezetett May

bukásához, az utódkeresés megindulásához és a Brexit történetének egy új, e sorok írásakor még lezáratlan fejezetéhez.

A recenzens nem tartja szerencsésnek, hogy a könyv záró részében a szerző a Brexit-folyamat esélyeinek a latolgatásába bocsátkozik, hiszen ezek, amint saját maga is hangsúlyozza, kiszámíthatatlanok. O'Rourke azon következtetésével viszont egyet lehet érteni, hogy már annak is számos tanulsága van, ami eddig történt; a Brexit „felettébb informatív, habár drága lecke" az Egyesült Királyságnak – s valójában egész Európának. A Brexit értelmezése nem egyszerű – O'Rourke könyve, amelyet bizonyára jó néhány munka fog még követni, jól felépített szerkezetével, széles történeti keret felvázolásával, alaposságával bevallott elfogultságaival együtt is jelentékeny segítséget nyújt ebben az igencsak nehéz feladványban.

Kevin O'Rourke: *A Short History of Brexit. Front Brentry to Backstop* (A Brexit rövid története. A brexittől a backstopig), London, Pelican-Penguin Books, 2018. 353 o.

Egedy Gergely

A kínai polgárháború és a kibontakozó hidegháború: George C. Marshall kínai küldetése

Manapság az amerikai-kínai viszony az egyik leginkább érdekfeszítő téma. Kína az elmúlt harminc évben hatalmasat fejlődött – minden szempontból – és mára sokan az Egyesült Államok vezette világrend első számú kihívójának tekintik. Sokat hallani a „kínai csodáról", az amerikai–kínai gazdasági háborúról és egyéb a két ország kapcsolatát terhelő viszonyról. Kevés elemzés készült azonban a kezdetekről, amikor a korábban szoros kapcsolatot ápoló országok útjai különváltak. Éppen ezért érdekes *Daniel Kurtz-Pehlan* új könyve, amely a közvetlenül második világháború utáni Kínába kalauzolja el az olvasót.[1]

Ha az ember George C. Marshall-nevét hallja, óhatatlanul az 1948-ban útjára indított Marshall-terv jut eszébe, amely pénzügyi segítséget nyújtott Nyugat-Európának és ezzel sikerült gazdaságilag talpra állítani az ottani demokráciákat. Sokkal kevésbé ismert azonban külügyminiszterré való kinevezése előtti kínai küldetése, amely fontos geopolitikai kihívás volt az Egyesült Államok számára. A második világháború amerikai vezérkari főnöke végre jól megérdemelt visszavonulását kezdte volna élvezni, amikor egy nappal később már megint a haza szolgálatában állt. Kevés olyan sikeres, ünnepelt és népszerű katonatiszt volt az Egyesült Államok történetében, mint George C. Marshall tábornok. Oroszlánrésze volt abban, hogy az amerikai hadsereg sikeresen vette fel a küzdelmet két hadszíntéren is a harcot az ellenséggel, és bárhová is ment, mindenhol szeretet és tisztelet övezte – nem csupán hazájában, de Európában, sőt a Szovjetunióban és Kínában is. Ez utóbbi ország az Amerika huszadik századi ázsiai stratégiájának

1 Kurtz-Pehlan dolgozott az amerikai külügyminisztériumban, és számos lapban jelentek meg írásai. 2017 óta prominens külpolitikai szaklap, a *Foreign Affairs* felelős szerkesztője.

kulcskérdése volt. Még 1899-ben és 1900-ban fogadták el a „nyitott kapuk elvét", amely amerikai kezdeményezésnek két alapeleme volt: egyenlő kereskedelmi jogok Kínában a különböző nagyhatalmaknak, illetve, hogy Kína területi épsége nem sérülhet. A sorozatos japán agresszió Kína ellenében viszont amerikai részről megtorlatlan maradt és csak retorikai szinten érvényesült. A második világháború befejeztével az amerikai elképzelések szerint Kínának kellett volna betölteni a stabilizációs szerepet Dél-Kelet-Ázsiában, de a több mint két évtizede dúló polgárháború a nemzeti és a kommunista oldalak között – amely a második világháború végével újult erővel tombolt – veszélyeztette ezt a stratégiai elképzelést. A két ellenséges fél kibékítésére küldte Harry Truman elnök az élő legnépszerűbb tábornokot Kínába. Ezt a történetet meséli el Kurtz-Pehlan könyve.

Nem Marshall volt az első amerikai küldött, akinek hasonló szerepet szántak, de az illető csúfos kudarcot vallott, s a háború utáni kényes időszakban mindenképpen egy jól ismert, szavahihető és bizalmat élvező embert kellett találni a feladatra: ez volt Marshall. A kihívás roppant mértékű volt. Egyrészről Marshallnak meg kellett próbálnia elérnie, hogy Kína egységes ország maradjon Csang Kaj-sek, a nacionalisták vezetése alatt. Ugyanakkor fontos volt, hogy Marshall rávegye széleskörű reformok bevezetésére, ami megakadályozhatja a kommunisták ellenállását és a további polgárháborút. Cserébe amerikai katonai és gazdasági támogatást lebegtethetett. Ha mindez nem sikerül és a polgárháború tovább folytatódik, Kína instabil ország lesz, amely nem képes betölteni regionális felügyelő szerepét, amit az amerikaiak neki szántak, de legrosszabb esetben még egy kommunista hatalomátvétel sem volt kizárható. Ez utóbbi esetben viszont óhatatlanul a Szovjetunió nyer teret Dél-Kelet-Ázsiában, ami nagy előnyt ad a kibontakozó hidegháborúban az oroszoknak, és egyúttal veszélyezteti a világbékét. Marshall még elutazása előtt jelezte, hogy úgy látja, B-terv is kell arra az estre, ha Csang nem hajlandó az amerikai elvárásoknak megfelelni, vagy amennyiben a kommunisták bizonyulnak engedetlennek. Ha ugyanis ez következik be, az Egyesült Államok kénytelen Csang pártját fogni nagyhatalmi és geopolitikai érdekei miatt.

Marshall már korábban töltött három évet Kínában – éppen, amikor a polgárháború elkezdődött. Így volt némi fogalma a kínai kultúráról és az egymással szembenálló erőkről – és ezekből fakadóan küldetésének bizonytalan kimeneteléről. 1945. decemberi megérkezése utáni első napok azonban bíztatóan teltek, s hamarosan egy háromtagú bizottság – Marshall és egy-egy küldött a két ellenséges oldalról – megkezdte az egyeztetéseket. Ez hamarosan egy hivatalos kommünikéhez vezetett januárban a tűzszünet megkezdéséről, amelyet a politikai egyezkedés követett, s ez bizonyult a keményebb diónak. De február elejére ezt is sikerült tető alá hozni, s úgy tűnt, Marshall valóban csodákra képes. Tizennyolc évnyi háborúskodás után megegyezés született a nacionalista és kommunista haderők egyesítésére, ami korábban elképzelhetetlennek tűnt. Marshall úgy utazott vissza jelentéstételre Truman elnökhöz 1946. március elején, hogy a szovjet megszállás alatt álló Mandzsúria kérdése is megoldódni látszott.

De kiderült, hogy fizikai jelenlététől nagyban függött a tűzszünet megkezdése és betartása. Amint visszautazott Amerikába, a felek mindenféle indokkal hátráltatták a tűzszünet gyakorlati megkezdését, és a helyzet inkább romlott, mint javult. Marshall egy hónap után tért vissza, és ami fogadta, gyakorlatilag megkérdőjelezte korábbi, kemény munkával elért sikereit: Mandzsúriában, a stratégiailag legfontosabb területen a szovjetek kivonulása után kiújultak a harcok és a kommunisták javára dőltek el. A helyzetet tovább mélyítette az időközben kialakuló hidegháború. Februárban volt Sztálin kongresszusi felszólalása a két tömb közötti elkerülhetetlen háborúról, márciusban hangzott el Churchill „vasfüggöny”-beszéde, s mindez lecsapódott a képlékeny kínai politikai helyzetben. A felek kölcsönösen egymást vádolták, miközben mindkettő hibás volt, és saját gesztenyéjét próbálta sütögetni. Mindeközben Amerikában is a keményvonalasok lettek egyre hangosabbak – Marshall tehetetlennek bizonyult, és a békés rendezés egyre kevésbé kivitelezhetőnek tűnt. Mint Kurtz-Pehlan jól érzékelteti, ez nem az amerikai katonatiszt hibája volt, hanem sokkal inkább a kínai nacionalisták és kommunisták közti feloldhatatlan ellenséges viszony. Az egyik politikai engedményeket követelt elsőnek, hogy aztán cserébe felhagyjon a katonai ma-

nőverekkel, míg a másik először a katonai demobilizációt kívánta látni, hogy aztán cserébe politikai engedményekkel álljon elő: egy feloldhatatlan ördögi kör. Júniusban ugyan megint egy tűzszünetet sikerült kiharcolnia Marshallnak, de ez törékeny volt, csak ideig-óráig bizonyult életképesnek, s utána a felek megint egymás torkának estek. Ráadásul mindkét fél, de természetesen különösen a kommunisták, egyre inkább az Egyesült Államokat hibáztatták a kialakult helyzetért. Mind a kínai nacionalisták, mind az amerikai politikai vezetésben egyre inkább a keményvonalasok törtek előre, amit aztán az amerikai novemberi időközi választások ténnyé is tettek. A kibontakozó hidegháború logikája azt követelte, hogy az Egyesült Államok Csangot támogassa annak minden hibájával együtt. Ez a kínai nacionalista vezető számára is ismert volt, így kevésbé vette komolyan Marshall erőfeszítéseit. Marshall munkáját nem véletlen nevezi a szerző sziszifuszinak – kilátástalan és hálátlan feladatot próbált elvégezni, de mindhiába.

1946 szeptemberére azután még a tárgyalások látszólagos fenntartása is megszűnt, és Marshall csak fantomokat üldözött egyeztetések helyett. Novemberben megint csak egy illékony tűzszünetre futotta, míg a megnyílt kínai törvényhozásba a kommunisták nem küldtek delegáltakat. Noha decemberben ez a testület elfogadott egy alkotmányt, s reformokat ígértek, mindez nem sok realitással kecsegtetett. A nacionalisták csak látszólag voltak katonai fölényben, s az idő mindenképpen a kommunisták kezére játszott. A harapófogó így lassan végleg bezárult, s Marshallnak le kellett vonni a keserű tanulságot: nem tud békét tető alá hozni Kínában. Ehhez a dilemmához járult a fokozódó Amerika-ellenesség, amit a Kínában állomásozó amerikai katonák egy-egy kihágása (is) okozott, hogy aztán egy nemi erőszak szikrát adjon a növekvő ellenséges hangulatnak, s Marshall így már a kínai közvéleményre is egyre kevésbé számíthatott.

A megfelelő következtetések levonása után 1947 januárjában – tizenhárom hónappal megérkezése után – Marshall végleg elutazott Kínából. Noha ez nem volt köztudott, ő már tudta, hogy külügyminiszternek nevezi ki Truman elnök, így küldetésének kudarca nem személyes bukás volt, hanem az egyre jobban kiéleződő hidegháború

első komoly geopolitika állomásának felemás mérlege: az Egyesült Államoknak nem sikerült Kínát a megfelelő útra „téríteni", s a jövőbeni kilátások sem voltak bíztatóak. Marshall külügyminiszterként már némileg más szempontból figyelte a kínai eseményeket, ahol a márciusi Truman-doktrína bejelentése után a polgárháború újból teljes intenzitással kezdett tombolni. Amerikai szempontból Európa sokkal fontosabb érdekszféra volt, de még Korea ás Japán is előrébb volt a stratégiai rangsorban, mint Kína. Ráadásul az európai tapasztalat azt mutatta, hogy ha egyesített kormányok jönnek létre, abból előbb vagy utóbb a kommunisták profitálnak, így Washington felhagyott ezzel a szándékkal is.

Az 1949-es kommunista győzelem nyilván hatalmas csalódást okozott az Egyesült Államoknak, és elkerülhetetlen volt a republikánusok vádja: a demokraták „elvesztették" Kínát. Az ekkor kezdődő McCarthy-korszaknak egyik célpontjává vált Marshall, de személyes integritása a nevetséges vádak fölé helyezte. Nyugodt szívvel töltötte hátralévő éveit, s kevesek látták annyira tisztán az Egyesült Államok helyzetét a világtörténelemben, mint ő.

A könyv fő érdeme, hogy a szerző a főbb szereplőkön keresztül – és számtalan mellékszereplő segítségével – megismerteti az olvasót a kínai kommunisták gondolkodásával, taktikájával, céljaival és sikereik zálogával. Megismerkedünk a nagypolitika – a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok – céljaival a Távol-Keleten. Ugyanakkor képet kapunk a nacionalisták által uralt Kína hétköznapjairól és számos visszásságáról, ami nagyban járult hozzá a kommunisták 1949-es győzelméhez. Kirajzolódik mind a szovjet, mind az amerikai álláspont a kínai kommunistákhoz és nacionalistákhoz fűződő viszonyukról. A főszereplők – George Marshall, Mao Ce-tung, Csu En-laj és Csang Kaj-sek – életrajzi elemeivel kerekedik ki a történelmi távlat: Kína az 1920-as évek második felétől Marshall küldetésnek idejéig. Az elnyomorodott ország, ahol csak minden ötödik ember volt írástudó és a férfiak átlagéletkora nem érte el a negyven évet, részben a japán elnyomás következtében nagyfokú éhezés és szörnyű egészségügyi viszonyok, hatalmas infláció és megroggyant gazdaság – ám mindezek ellenére és ezen körülmények között is a remény élt egy

újra felemelkedő Kína iránt. Hogy milyen irányba emelkedik az új, független Kína – ez volt az igazi kérdés, s a nemzetközi színtérnek is az egyik fontos kérdése. S sok szempontból ma is ez a kérdés.

Daniel Kurtz-Phelan, *The China Mission. George Marshall's Unfinished War, 1945–1947* (A Kína-misszió. George Marshall befejezetlen háborúja, 1945–1947) W. W. Norton & Co., Inc., 2018. 496 o.

Peterecz Zoltán